

22

Hoenderloo **cultuurhistorische analyse**

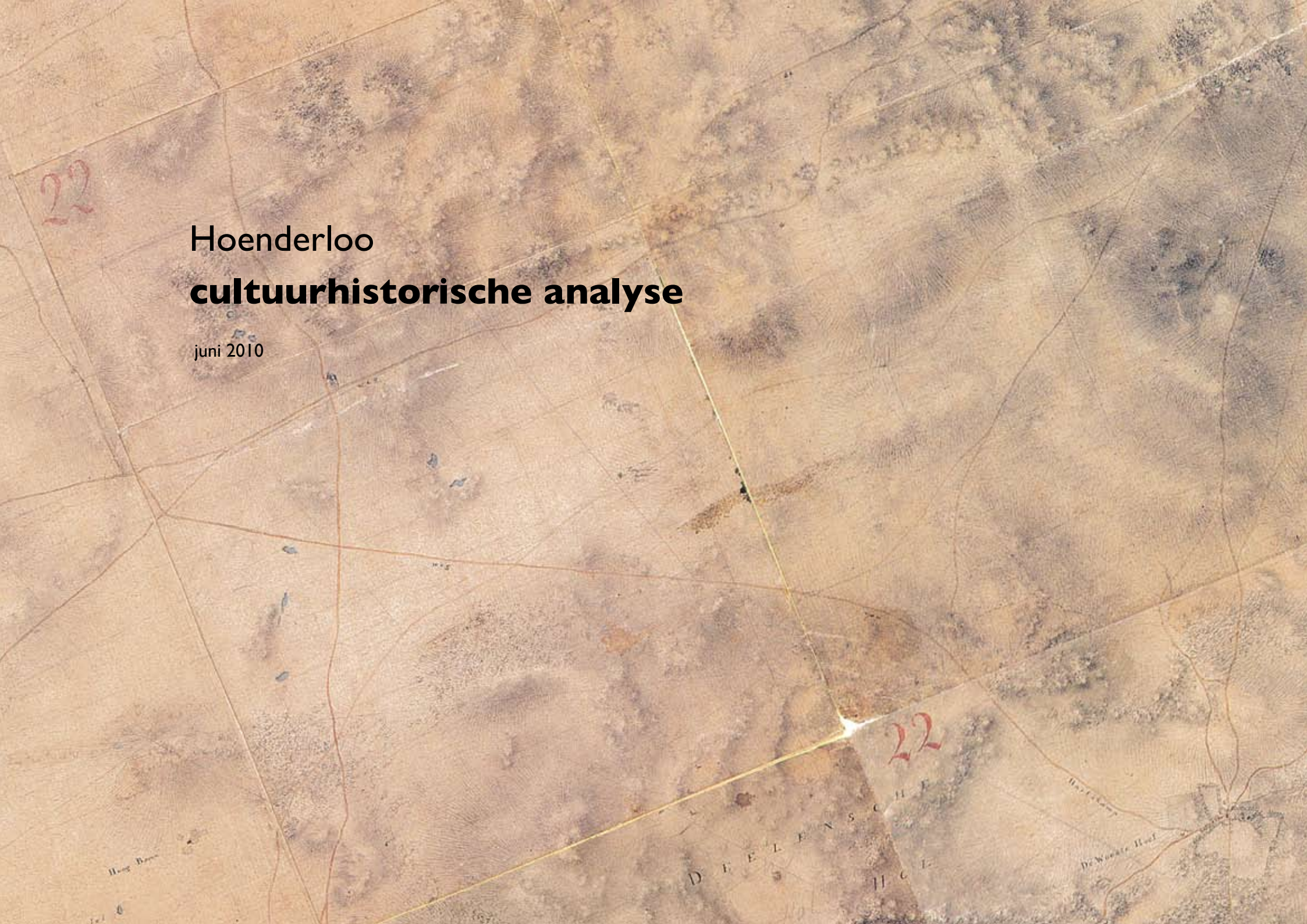
juni 2010

22

DEELENSCHE
HCEL

Hong Boven

De Waaier Hoef

bij de voorpagina:

Topografische kaart van de Veluwe en de Veluwezoom 1802-1812
M.J. de Man.

De Veluwe is nog bar en kaal, Hoenderloo bestaat nog niet. Maar het reliëf is goed afleesbaar. Het heuveltje in de driehoek onder 'cultuurhistorisch' is het heuveltje waar nu de kerk op staat. Het pad dat diagonaal van linksmidden naar rechtsonder loopt is nu de Middenweg. De kruising met de noord-zuidroute lag ter hoogte van de huidige Brink.

Hoenderloo

cultuurhistorische analyse

juni 2010

Leon van Meijel, Heide Hinterthür, Els Bet, Maarten Wamsteeker
in opdracht van de gemeente Apeldoorn

inhoudsopgave

samenvatting	7
inleiding	13
bodemlandschap	17
dorpslandschap	33
landgoederen landschap	77
institutioneel landschap	91
toeristisch landschap	103
bijlage 1 archeologische beleidskaart	115
bijlage 2 cultuurhistorische beleidskaart	117
bijlage 3 cultuurhistorische informatiekaart	119
bijlage 4 cultuurhistorische waardekaart	123
bronnen	127
colofon	129

samenvatting

inleiding

Voor het dorp Hoenderloo is een dorpsvisie opgesteld omdat er behoefte bestaat aan nieuwe woningen. In het zoeken naar de gewenste ontwikkelingsrichting heeft de gemeente Apeldoorn behoefte aan een cultuurhistorische analyse (CHA). Omdat cultuurhistorie een van de meest bepalende factoren is voor de ruimtelijke identiteit, moet dit aspect op waarde worden geschat als input voor de toekomstige ontwerpvoorstellen. De CHA heeft kortom tot doel om vanuit cultuurhistorisch perspectief een handreiking te bieden aan de ruimtelijke visie. Tegelijkertijd levert het bouwstenen aan voor het bestemmingsplan alsmede het welstands- en monumentenbeleid.

De begrenzing van het onderzoeksgebied bestaat uit het bestemmingsplangebied Hoenderloo, dat wil zeggen (met de klok mee): Weikamperweg, Krimweg, Woeste Hoefweg, bosrand, Delenseweg, Apeldoornseweg en Otterloseweg. Voor zover relevant voor de cultuurhistorische identiteit en het structuur- en ruimtebeeld van Hoenderloo zijn de aangrenzende landgoederen op hoofdlijnen meegenomen.

Het onderzoek is in de periode november 2009 tot en met februari 2010 uitgevoerd door architectuurhistoricus Leon van Meijel, stedenbouwkundige Els Bet en architect Heide Hinterthür. Aan de hand van archief- en literatuuronderzoek, veldwerk, analyse en interpretatie wordt in tekst en beeld inzicht geboden in de historisch ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis, het structuurbeeld en het ruimtebeeld van het bodemlandschap, het dorpslandschap, het landgoederenlandschap, het institutionele landschap en het toeristische landschap.

cultuurhistorische achtergronden

De specifieke kenmerken van het bodemlandschap hebben de (voor-)geschiedenis en de verschijningsvorm van Hoenderloo in belangrijke mate bepaald. Aan de basis hiervan liggen aardkundige processen zoals het ontstaan van de heuvelrug, de zandbodem en het oerbos. Daarnaast is de mens sterk van invloed geweest op de transformatie van de vegetatie. Het oerbos veranderde namelijk in een 'leeg' land van heidevelden en zandverstuivingen, om betrekkelijk recent weer te worden omgetoverd in een vrijwel aaneengesloten bosgebied. De droge schrale bodemgesteldheid is lange tijd een ongunstige conditie geweest voor permanente bewoning.

Hoenderloo is pas aan het begin van de negentiende eeuw ontstaan als een clandestiene ontginningsnederzetting in het 'lege land'. De arme en geïsoleerd levende inwoners behoorden aanvankelijk tot het kerspel Beekbergen. Door de bemoeienis van dominee Heldring verbeterden de leefomstandigheden. Rond 1850 kreeg het dorp de beschikking over een drinkwatervoorziening, een school en een eigen kerk. Daarna begonnen diverse kapitaalkrachtige investeerders met de aanleg van landgoedbossen op de woeste gronden. De bosbouw genereerde veel werk, met als gevolg dat Hoenderloo gestaag groeide.

In de negentiende eeuw verkochten de Marken veel grond aan adellijke families en rijke zakenlieden. Zij lieten het terrein ontginnen en aanplanten met bos voor de productie van hout en/of het creëren van een recreatief landgoed. Zo ontstond in relatief korte tijd een krans van particuliere landgoedbossen rondom Hoenderloo. De landgoederen legden de basis voor de huidige bezitseenheden en het bosrijke karakter van de Veluwe. Omdat deze bezittin-

gen moeilijk renderden en de erfgenamen veelal binding misten, werden de landgoederen één of enkele generaties later verkocht aan de overheid of natuurbeschermingsorganisaties. Sindsdien is de overheid de belangrijkste eigenaar van landgoedbossen op de Veluwe.

Door de geïsoleerde ligging temidden van grootschalige ontginningsgebieden was Hoenderloo een aantrekkelijke plek om ontspoorde jongens weer op het rechte pad te krijgen. Zij hadden baat bij een werkzaam verblijf in een natuurlijke omgeving met gezonde lucht, ver weg van de stad. Bovendien maakte de goedkope grond de exploitatie van een dergelijke instelling rendabel. Daarom kwam hier in 1851 op initiatief van dominee Heldring de 'Stichting Hoenderloo' tot ontwikkeling. Dat was de bakermat van de huidige 'Hoenderloo Groep': een instelling voor jeugdzorg en onderwijs die een tijdelijk thuis biedt aan enkele honderden jongeren met gedragsproblemen.

Vanaf de negentiende eeuw ontwikkelde de Veluwe zich tot een recreatieve trekpleister. Dat kwam door de hoge belevingswaardering van het landschap en de natuur. Destijds zocht de passieve recreant hier naar ontspanning, rust, ruimte, schone lucht, het ongerepte en het woeste. Tegenwoordig kan de actieve recreant hier ook terecht voor talrijke sportieve en culturele voorzieningen. Hoenderloo is vooral een populaire vakantiebestemming geworden dankzij de ligging temidden van uitgestrekte bossen en nabij het Nationale Park De Hoge Veluwe. Deze populariteit heeft geresulteerd in een groot aantal recreatieve voorzieningen in en om het dorp. De pensions van weleer hebben plaats gemaakt voor hotels, campings en huisjesparken. In de winter is Hoenderloo een rustig streekdorp. In de zomer verblijven er bijna vijf keer zoveel mensen in de vele dag- en verblijfsaccommodaties.

aanbevelingen

algemeen

- Nader onderzoeken welke potentiële monumenten alsnog op zichzelf of binnen een ensemble in aanmerking zouden moeten komen voor een beschermde status. De eerdere inventarisaties waren sterk objectmatig en architectonisch van aard. Deze gebiedsanalyse heeft geleid tot het nieuwe inzicht dat deze objecten de identiteit van Hoenderloo bepalen en verder kunnen versterken. Daarom verdienen ze een heroverweging vanuit de eigenheid van de gebiedskarakteristieken. Dat geldt vooral voor de categorie agrarisch erfgoed waarvan in Hoenderloo al veel is verdwenen en getransformeerd. Daarbij gaat het niet alleen om het object maar vooral ook om de betekenis van het object in het straat-, dorps- en landschapsbeeld.
- Het stelsel van open ruimtes is van groot belang voor de ervaring van de landschappelijke situering van Hoenderloo. Met de open ruimtes dient dus zeer zorgvuldig te worden omgegaan. Het is niet zozeer de bebouwing, maar vooral de situering van de bebouwing die onderscheidend is. Het stelsel van open ruimtes zoals aangegeven op blz. 46 en blz. 70 dient te worden gerespecteerd en behouden en er kan geen bebouwing worden toegevoegd. Buiten dit stelsel kan wel gebouwd worden, mits zorgvuldig ingepast in de omgeving. Nader onderzoeken hoe het behoud van het stelsel in het bestemmingsplan kan worden opgenomen.

bodemlandschap

Voor een beter begrip van het bodemlandschap in en rond Hoenderloo zouden de volgende kwaliteiten (beter) benut moeten worden:

- De karakteristieke hoogteverschillen en glooiingen in het landschap ervaarbaar houden cq. versterken. Bebouwing en beplanting kunnen hieraan een positieve bijdrage leveren.
- Koester de markante ruimtelijke situeringen van de bebouwing ten opzichte van de omgeving. Te onderscheiden situeringen zijn: in de rand van het bos, aan de rand van het bos, in het bos tussen de stammen, op een open plek in het bos, in een straat achter hagen en plukken of een rij bomen.
- De afwisseling in het landschap – de beslotenheid van het bos, de open zoom rond het dorp en het coulissenlandschap van de Krim – versterken en verknopen met het specifieke verhaal van de ontwikkelingsgeschiedenis (inzicht en begrip kweken).
- Om de voorhistorische ontwikkeling van Hoenderloo en de gebruiksgeschiedenis van het landschap beter in beeld te krijgen dient bij bodemingrepen archeologisch onderzoek plaats te vinden.

dorpslandschap

Voor een betere beleving van het historisch gegroeide dorpslandschap van Hoenderloo zouden de volgende kwaliteiten (beter) benut moeten worden:

algemeen

- De grote structuur van het dorp als een open enclave in het bos als geheel leesbaar houden. Aandacht voor de overgang bos – open ruimte en dorp.
- Koester en handhaaf het stelsel van open ruimtes in en rondom het dorp, handhaaf de blikvelden en de zichtlijnen op de achterliggende bosrand. Nader onderzoeken hoe het behoud van het stelsel in het bestemmingsplan kan worden opgenomen
- Handhaaf en versterk de heldere ruimtelijke verbindingen tussen de open ruimtes onderling (groen stelsel).
- Houdt de kruisingen helder en overzichtelijk. Verwijder de obstakels en struiken, de overbodige verschillen in de bestrating en soms zelfs de hagen.

dorp

- Koester het ontspannen, losse en groene dorpsbeeld.
- Maak de differentiatie tussen wegen zichtbaar in de materialisatie en de detaillering van het wegdek: asfalt voor doorgaande wegen, klinkers met grindbermen en molgoten voor dorpsstraten en de onverharde zandpaden. Zonder de rode markering van de fietspa-

- den zouden sommige wegen zich beter voegen in het dorpsbeeld.
- Op veel plekken in het dorp, bijvoorbeeld langs de Middenweg of rondom de Brink, zou het maaiveld een stuk rustiger en dorpser ogen indien er meer halfverharding zou zijn. De paden in het dorp zouden daarmee sterker dan nu met elkaar een ruimtelijk stelsel vormen.
 - Maak de differentiatie tussen wegen zichtbaar in de boombeplanting: laanbeplanting langs het gedeelte van de Krimweg buiten de dorpskern en boomplukken langs dorpsstraten en zandpaden.
 - Koester de laanbeplanting en de hoge boomplukken in het straatbeeld.
 - Ook de ruimte in het dorp bepaalt het dorps karakter. Overhoekjes, soms privétuinen, maar ook openbare overhoeken zoals de brinken geven lucht in het dorp. Ook weides en boomgaarden brengen die lucht in het dorp waarmee het landschap van buiten het dorp in het dorp in het klein wordt herhaald. (uit: Groot Apeldoorns Landschaps Kookboek).
 - Behoud de bestaande doorzichten naar de open ruimtes rondom de dorpskern.
 - Behoud de blikvangers aan de uiteindes of in de bochten van de straten.
 - Behoud het asymmetrische straatprofiel, de overeenkomst in bouwhoogte aan weerskanten en de variatie in

- de positionering en architectonische uitwerking.
- Behoud de verspringende rooilijnen.
 - Behoud de kleine bouwstromen: weinig complexmatige bouw en altijd in combinatie met individuele bouw.
 - Behoud de gelaagde doorzichten tussen de huizen onderling met ruimte voor groene erfafscheidingen. Voorkom verstening van het erf.
 - Behoud de gelaagde overgangen tussen openbaar en privé: ruimte voor groene voortuinen (voldoende diepte).
 - Behoud de hellende daken en lage goothoogtes. Aandacht voor het materiaal van de dakbedekking, de kleur en de detaillering.
 - Behoud de landelijke uitstraling van de zandwegen, de onverharde paden en de grindbermen als karakteristieke onverharde elementen in de openbare ruimte in Hoenderloo.

specifieke locaties

Krimweg:

- Verwijder de obstakels en op termijn de praktijkruimte rondom de eiken langs de Krimweg tussen de voormalige gereformeerde kerk en de Heldringsput. Maak de ruimte en de relatie met de Houtkamp weer erfahrbaar. Aandacht voor de ruimtelijke continuïteit van het maaiveld. Voorkom afgesloten domeinen door omhei-

ning met hagen. Herinrichting van de ruimtes rondom de put en de voormalige kerk zijn wenselijk, evenals de ruimte als geheel. Geen bebouwing toevoegen.

Middenweg:

- Aandacht voor de opeenvolging van bijzondere plekken langs de Middenweg: de blik naar de kerk, het doorzicht op het erf en het aanzicht van de voormalige witte boerderij, het aanzicht van het schoolterrein etc. Meer zorg voor gelaagde landschappelijke overgangen.
- Aandacht voor een meer gelaagd en contrastrijk uitzicht vanaf de kerkheuvel op het dorp.

Bebouwingsranden langs open ruimtes:

- Aandacht voor de verschijningsvorm van de reeks huizen. Het geheel is meer dan de som der delen. Aandacht voor een mooie balans tussen overeenkomst en afwisseling (zie voorbeelden p.68). Eenvoud en helderheid in vorm, verscheidenheid in detail en kleurbeeld. Voorkom een te formele architectonische vormgeving.

Achterkrim:

- Koester en handhaaf het stelsel van open ruimtes rondom het dorp en in de Achterkrim en voorkom verdichting door bebouwing.
- Bebouwing in de bosrand: aandacht voor het kleurbeeld

en de rol van de bosrand in het ruimtebeeld. Zo is bijvoorbeeld de bebouwing rond de kerk donker, maar in de Achterkrim juist contrasterend, niet te donker of wit.

Nieuwbouwlocaties en parkeren:

- Het stelsel van open ruimtes is van groot belang voor de ervaring van de landschappelijke situering van Hoenderloo. Met de open ruimtes dient dus zeer zorgvuldig te worden omgegaan. Het is niet zozeer de bebouwing, maar vooral de situering van de bebouwing die onderscheidend is. Het stelsel van open ruimtes zoals aangegeven op blz. 46 en blz. 70 dient te worden gerespecteerd en behouden. Er kan geen bebouwing worden toegevoegd. Buiten dit stelsel kan wel gebouwd worden, mits zorgvuldig ingepast in de omgeving.
- Bij bebouwing op nieuwe locaties dient het te gaan om kleine, herkenbare ruimtelijke eenheden. De tussenruimte en landschappelijke gelaagdheid moeten waarneembaar blijven.
- Parkeren mag niet zichtbaar zijn vanuit de grotere open ruimtes. De landschappelijke inpassing van bebouwing, parkeerterreinen en erfafscheidingen dient een toetsbaar onderdeel van de planvorming te zijn, vanaf de eerste schetsen (zie blz. 26 t/m 29).

landgoederenlandschap

Voor een beter begrip van het landgoederenlandschap rond Hoenderloo zouden de volgende kwaliteiten (beter) benut moeten worden:

- Koester en behoud de overgang dorp, veldje, poort, landgoed Deelerwoud.
- Onderscheid tussen productie- en jachtbossen duiden.
- Presenteer de bossen niet als één aaneengesloten eenheid, maar als een verzameling historisch gegroeide landgoederen met elk een eigen verhaal.
- Streef naar zo weinig mogelijk hekken en afrasteringen, gebruik waar mogelijk landschappelijke middelen (greppel, houtwal).

institutioneel landschap

Voor een beter begrip van het institutioneel landschap ten noordoosten van het dorp (terrein Hoenderloo Groep) zouden de volgende kwaliteiten (beter) benut moeten worden:

- Handhaaf zichtrelaties tussen de gebouwen onderling en het dorp.
- Koester en handhaaf het monumentale stelsel van open ruimtes tussen het dorp en de stichting.
- Het bijzondere verhaal over de ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis van de Stichting Hoenderloo is op dit moment nog nergens te lezen in de openbare ruimte.
- Als gevolg van het programma is een aantal gebouwen - die op open plekken in het bos staan - steeds meer op forten gaan lijken. Binnen en buiten zijn strikt van elkaar gescheiden. De omringende buitenruimte is een leeg veld waarop kooien, speeltoestellen en auto's geparkeerd worden. Architectonische toevoegingen als aanbouwtjes en buitentrappen zijn niet als verrijking van de bestaande architectuur ontworpen. Door de afwezigheid van beplanting op de voorgrond zijn deze toevoegingen volop in het zicht. Aandacht voor een betere landschappelijke inbedding van deze gebouwen is daarom wenselijk. Daarnaast zouden toekomstige architectonische toevoegingen meer moeten aansluiten bij de materialisering en detaillering van de bestaande architectuur.

Nieuwbouwlocaties en parkeren

- De open ruimtes tussen het dorp en de stichting zijn van groot belang voor de ervaring van de landschappelijke situering van Hoenderloo. Met de open ruimtes dient dus zeer zorgvuldig te worden omgegaan. Het is niet zozeer de bebouwing, maar vooral de situering van de bebouwing die onderscheidend is.
- Plaats nieuwe bebouwing in het bos of in de bosrand en niet in de open ruimtes of voor de bosrand (zoals de locatie Zevensprong/Oudeweg en de locatie Heldringsweg/Brinkenbergweg).
- Bij plaatsing in de bosrand dient het te gaan om een expressief gebouw dat als een parel verscholen in de bosrand ligt en een aanvulling is op het geheel van gebouwen rondom het grote veld.
- Parkeren mag niet zichtbaar zijn vanuit de open ruimtes.
- De landschappelijke inpassing van bebouwing, parkeer-ruimte en erfafscheidingen dient toetsbaar onderdeel van de planvorming te zijn (zie blz 96 t/m 98).

toeristisch landschap

Voor een beter begrip van het toeristisch landschap zouden de volgende kwaliteiten (beter) benut moeten worden:

- Aandacht voor de landschappelijke inpassing van de vakantiehuisjes. De huisjes staan meestal in het bos. De materialisering, kleurstelling en detaillering van de huisjes speelt hierbij een cruciale rol. Maar ook de wijze van plaatsing (hoe staan ze op de grond?) en overgang naar het openbaar gebied (hoe open is die ruimtelijke relatie?) zijn hierbij van belang.
- Aandacht voor de omheining van de recreatieparken in een groene/landschappelijke uitvoering: de rand is een overgangsgebied en geen scherpe grens.
- Aandacht voor de landschappelijke inkadering van entrees, entreegebouwen en parkeerterreinen.
- Aandacht voor de bescheidenheid van naamborden, bewegwijzering en entreegebieden.

Voor een extra impuls op het gebied van het toerisme in Hoenderloo zijn het glooiende landschap, de bosrijke natuur, de nabije cultuurschatten en de rijke cultuurhistorie van het dorp cq. stichting de belangrijkste ingrediënten. Daarbij zou gedacht kunnen worden aan:

- Presentatie verblijfsaccommodaties naar de omgeving.
- Informatie en verhalen op informatiedragers en in routebeschrijvingen.

- Verder ontsluiten door routes, informatiedragers, infrastructuur en verblijfplaatsen d.m.v. een bondige tekst, een speelse reconstructie of een zogenaamd kennisbankje.
- Plaatsen van herinnering meer profiel en inhoud geven.
- Evenementen en manifestaties (relatie dorp en bos: bezembinderij, schapen).
- Koesteren van toeristische relictten zoals oude ANWB-bordjes als bijzondere uitdrukking van de recreatie die in Hoenderloo e.o. al vroeg gestalte kreeg.

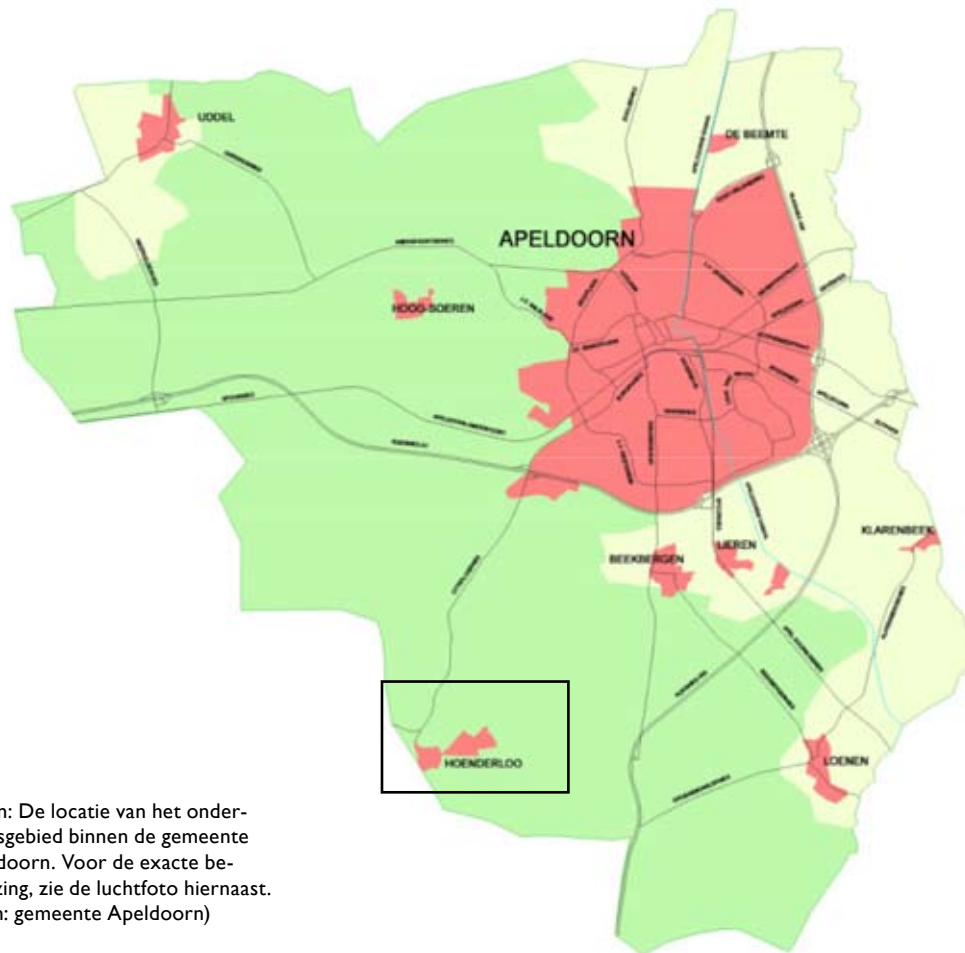
inleiding

aanleiding en doel

Voor het dorp Hoenderloo is een dorpsvisie opgesteld omdat er behoefte bestaat aan nieuwe woningen. Het wensbeeld bij de woningbouwopgave is een vorm van 'dorpseigen in- en uitbreiden' met respect voor de cultuurhistorische waarden in het gebied. Bij 'dorpseigen in- en uitbreiden' wordt de bestaande identiteit van het dorp en het landschap gerespecteerd en de verdere ontwikkeling ervan ondersteund. In het zoeken naar de gewenste ontwikkelingsrichting heeft de gemeente Apeldoorn daarom behoefte aan een cultuurhistorische analyse (CHA). Omdat cultuurhistorie een van de meest bepalende factoren is voor de ruimtelijke identiteit, moet dit aspect op waarde worden geschat als input voor de ontwerpvoorstellen (kaderstellend). De CHA heeft kortom tot doel om vanuit cultuurhistorisch perspectief een handreiking te bieden aan de ruimtelijke visie, maar ook om bouwstenen aan te leveren voor het bestemmingsplan alsmede het welstands- en monumentenbeleid. De CHA is derhalve niet alleen gericht op een goed beheer van de bestaande situatie, maar ook op de gewenste ontwikkelingsmogelijkheden van het dorp. Met andere woorden: de geanalyseerde cultuurhistorische identiteit van Hoenderloo wordt vertaald in een ruimtelijke interpretatie met een waardering en aanbevelingen.

gebiedsaftakening

De begrenzing van het onderzoeksgebied valt samen met de begrenzing van het bestemmingsplan Hoenderloo, dat wil zeggen de Weikamperweg, Krimweg, Woeste Hoefweg, bosrand, Delenseweg, Apeldoornseweg en Otterloseweg. Voor zover relevant voor de cultuurhistorische identiteit en het structuur- en ruimtebeeld van Hoenderloo zijn de aangrenzende landgoederen op hoofdlijnen meegenomen in het onderzoek.

boven: De locatie van het onderzoeksgebied binnen de gemeente Apeldoorn. Voor de exacte begrenzing, zie de luchtfoto hiernaast. (bron: gemeente Apeldoorn)

links: Luchtfoto met onderzoeksgebied (bron: gemeente Apeldoorn)

samenwerking en methodiek

Vanwege de ontwikkelingsgerichte benadering van deze cultuurhistorische analyse is een samenwerkingsverband aangegaan tussen architectuurhistoricus Leon van Meijel, stedenbouwkundige Els Bet en architect Heide Hinterthür. Binnen dit team wordt de cultuurhistorische informatie vertaald in analytische beelden en tekeningen ten behoeve van de actuele ontwerpogaven. De bijdragen van de verschillende disciplines vullen elkaar aan, versterken elkaar en resulteren in dit gezamenlijke eindproduct. Het onderzoek is uitgevoerd in de periode november 2009 tot en met februari 2010.

Vanuit de ontstaansgeschiedenis (archieff- en literatuuronderzoek) willen wij allereerst begrijpen waarom Hoenderloo er uit ziet zoals het er nu uit ziet (veldwerk). Op basis van dit inzicht kunnen we vervolgens aangeven wat vanuit cultuurhistorisch perspectief de belangrijke thema's zijn in het structuur- en ruimtebeeld (analyse), en welke elementen daarin waardevol zijn (waardering). Welke sterke punten zouden minimaal overeind moeten blijven en welke minpunten verdienen een kwaliteitsimpuls? Waar moet je streven naar behoud en waar zit ruimte voor verandering en vernieuwing? De analyse resulteert in een serie verhelderende analysekaarten en tekeningen, zowel op de grote schaal van het dorp als op de kleinere schaal van het gebouwde ensemble. De waardering wordt overzichtelijk samengebracht in een waardekaart. Dit beeldmateriaal en de bijbehorende toelichtingen maken duidelijk inzichtelijk welke elementen in het structuur- en ruimtebeeld van essentieel belang zijn voor het versterken cq. herkenbaar houden van de cultuurhistorische identiteit van Hoenderloo. We leggen daarmee een voor iedereen begrijpelijke verbinding tussen de cultuurhistorische waarden en de actuele ontwerpogaven. De afbeeldingen op deze pagina's illustreren deze werkwijze.

De omgeving van de put zoals die er nu uitziet.

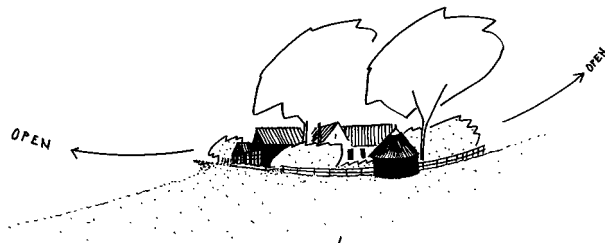

De omgeving van de put zoals die er vroeger uitzag.

De afbeeldingen zijn illustratief voor de gevolgde werkwijze.

Uitsnede kaartbeeld 1846: Hoenderloo is een beschutte plek in een barre omgeving.

Reconstructie op basis van historische foto's en kaarten. De put vormde samen met de school, de onderwijzerswoning en de erfbeplanting een compact ruimtelijk ensemble. De ruimte eromheen was nog onbebouwd.

De huidige situatie opgeschoond. Tekening van een mogelijk toekomstbeeld.

Uitsnede kaartbeeld 1933: Hoenderloo is een open ruimte in het bos.

De ruimte rondom de put maakt deel uit van een groter stelsel van open ruimtes.

aanpak en leeswijzer

Aan de hand van archief- en literatuuronderzoek, veldwerk, analyse en interpretatie wordt in tekst en beeld inzicht geboden in de historisch ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis, het structuurbeeld en het ruimtebeeld van de volgende te onderscheiden 'lagen':

- het bodemlandschap ;
- het dorpslandschap (incl. agrarische aspecten);
- het landgoederenlandschap;
- het institutioneel landschap;
- het toeristisch landschap.

Elke 'laag' is een hoofdstuk in het rapport. Daarbij is niet alleen aandacht voor de verschillende 'lagen' op zich, maar ook voor de overlappen, knopen en menging. Aan de orde komen o.a. de gelaagdheid (weg / wei / bosrand en de rol van de lanen en de bomenrijen), de invloed van de hoogteverschillen op de doorzichten en de zichtlijnen, enkele markante knopen (rond de kerk, de groene brink en de westelijke dorpsentree), de grote omheinde enclaves van de landgoederen en de recreatieparken, het interne ruimtebeeld van de Hoenderloo Groep in het bos en de informele sfeer van de straatbeelden met grind- en grasbermen. In de paragrafen 'waardering' en 'aanbevelingen' wordt aangegeven welke kwaliteiten behouden moeten blijven cq. benut kunnen worden, met respect voor de bestaande dorpsidentiteit én met mogelijkheden voor verdere ontwikkeling. Op hoofdlijnen zijn de belangrijkste bevindingen in het kort weergegeven in de samenvatting voor in het rapport. De geraadpleegde bronnen zijn opgesomd in de bijlage achterin dit rapport.

De voorlopige bevindingen en het conceptrapport zijn ambtelijk besproken. De opmerkingen zijn verwerkt in deze definitieve versie.

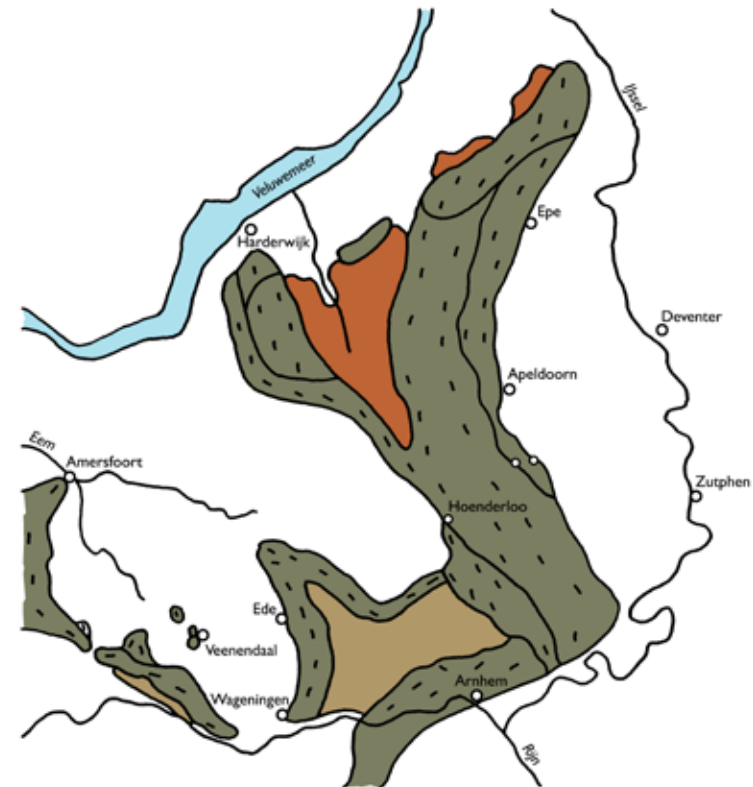

bodemlandschap

De specifieke kenmerken van het bodemlandschap hebben de (voor-)geschiedenis en de verschijningsvorm van Hoenderloo in belangrijke mate bepaald. Aan de basis hiervan liggen aardkundige processen zoals het ontstaan van de heuvelrug, de zandbodem en het oerbos. Daarnaast is de mens sterk van invloed geweest op de transformatie van de vegetatie. Het oerbos veranderde namelijk in een 'leeg' land van heidevelden en zandverstuivingen, om betrekkelijk recent weer te worden omgetoverd in een vrijwel aaneengesloten bosgebied. De droge schrale bodemgesteldheid is lange tijd een ongunstige conditie geweest voor permanente bewoning. Het geaccidenteerde terrein van de heuvelrug en de afwisselende landschapstypen zijn nog steeds markante en duidelijk herkenbare elementen in en rond Hoenderloo.

vorming van het landschap

Het gebied van de huidige Veluwe maakte tot 240.000 jaar geleden, toen de voorlaatste ijstijd zich aankondigde, deel uit van de uitgestrekte en vlakke Rijndelta. De Rijn waierde ongehinderd uit over het lage land. Toen het klimaat afkoelde, kwam vanuit het noorden een enorm pakket landijs van enkele honderden meters dik traag richting ons land. De landijslobben volgden vermoedelijk de rivierdalen, diepten deze verder uit en stuwden de grond aan weerszijden op tot stuwwallen. Dit proces vormde de IJsselvallei met aan de ene kant de Sallandse heuvelrug en aan de andere kant de Veluwe heuvelrug. Het afsmeltende landijs liet een sterk geaccidenteerd landschap na. Heel veel later zou Hoenderloo worden gesticht aan de voet van de westelijke helling van de hoge stuwwal tussen Hattum en

boven: ligging van Hoenderloo op de rand van de stuwwal.
linkerpagina: Zandverstuiving op De Miggelenberg (bron: gelderlandinbeeld.nl)

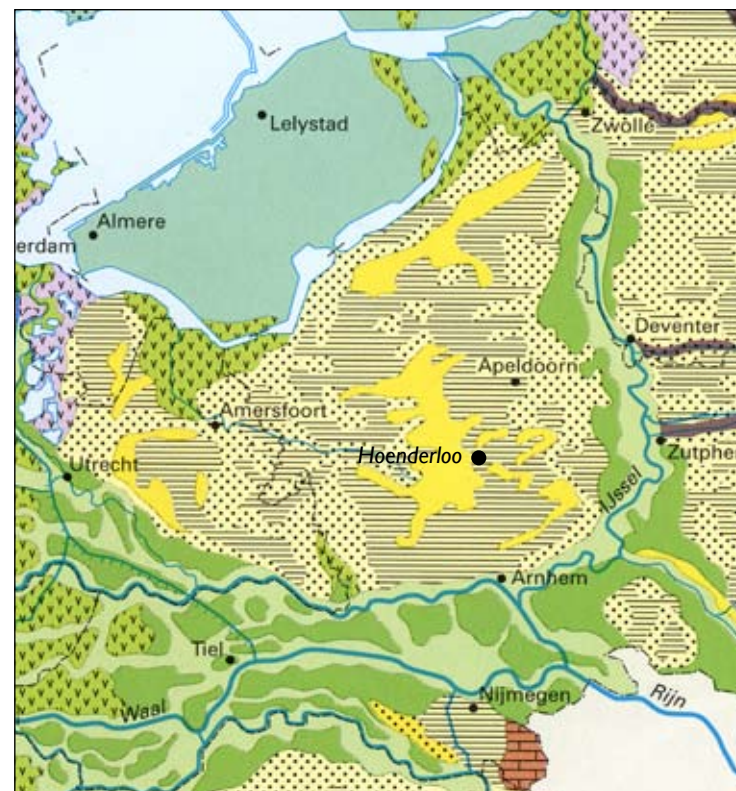
Dieren. De dorpskern ligt in een tongbekken tussen twee uitlopers van de westelijke helling.

Tijdens de laatste ijstijd - 110.000 tot 10.000 jaar geleden - bereikte het landijs Nederland niet. Het koude klimaat had evenwel invloed op de geomorfologische ontwikkeling van de Veluwe heuvelrug en de IJsselvallei. De bossen die tijdens het interglaciaal waren ontstaan, maakten plaats voor een landschap van kale zand- en grindheuvels. Doordat de ondergrond destijds permanent bevroren was, stroomde het smeltwater over het oppervlak van de stuwwal naar de lager gelegen gronden. Door deze uitspoeling ontstonden diepe erosiedalen haaks op de stuwwal. Dergelijke droge dalen komen voor in het Deelerwoud. Het sediment uit deze erosiedalen werd aan de voet van de stuwwallen afgezet in de zogenaamde daluitspoelingswaaiers (puinwaaiers).

vorming van de bodem

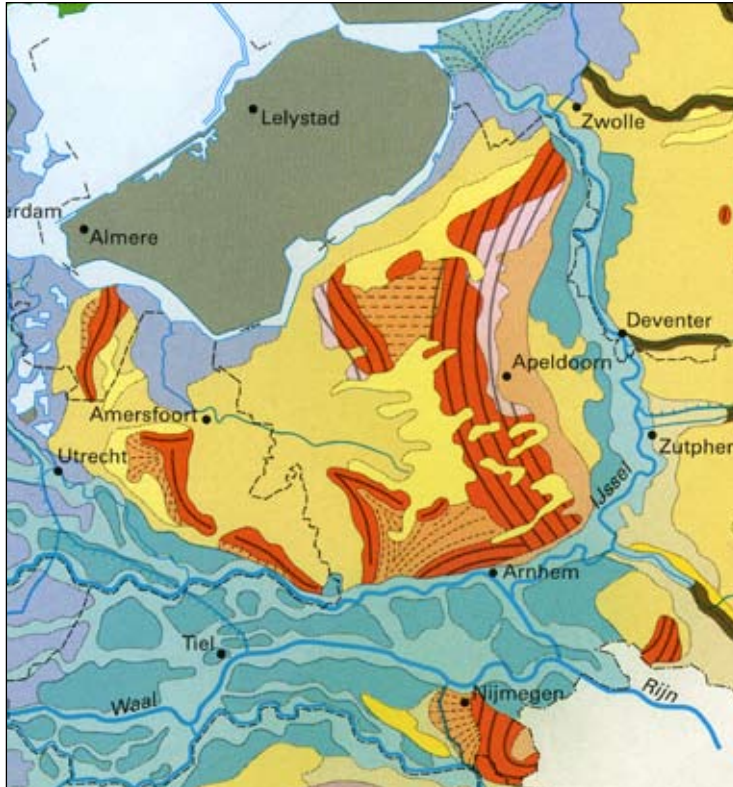
Door de permanent bevroren ondergrond en het koude klimaat ontbrak tijdens de laatste ijstijd een plantendek. De Noordzee en de rivierbeddingen lagen destijds droog. De wind had vrij spel en legde een metersdikke deken van zand over Nederland, de zogenaamde dekzanden. In het gebied rond Hoenderloo ontwikkelde zich een landschap van dekzandvlakten en dekzandruggen. Deze terreinvormen hebben, net als de hoogtelijnen, een noordwestelijke - zuidoostelijke oriëntatie.

Ongeveer 10.000 jaar geleden eindigde de laatste ijstijd en begon een relatief warme periode waarin we nu nog leven, het zogenaamde Holoceen. Het dekzandlandschap raakte door het vochtiger wordende klimaat langzaam bebost, eerst met berken, vervolgens met grove dennen en tenslotte met eiken en beuken: de gesloten vegetatie van het oerbos. Door afsterving van plantenmateriaal ontstonden ter plaatse humusrijke podzolgronden. Door de toename van neerslag kwam in het stuwwalcomplex een continue, langzame stroming van water op gang. Op de flanken van de Veluwe heuvelrug kwam het grondwater dicht aan de oppervlakte en groeide plaatselijk uit tot grondwaterbe-

Bodemsorten en grondtypen (bron: de grote bosatlas, editie 52)

Reliëfvormen (bron: de grote bosatlas, editie 52)

- ACCUMULATIEVORMEN**
- Stuwwal
 - Smeltwaterterrassen
 - Spoelzandwaaiers
 - Dekzandruggen
 - Land- en kustduinen
 - Complex van daluitspoelingswaaiers
- EROSIEVORMEN**
- Glaciale afschavingsvlakten

ken. Het kwelwater stroomde door beekdalen naar de IJssel. Niet alleen in het brongebied maar over de gehele lengte van de beekdalen was sprake van kwel. Bovenop de heuvelrug – waar Hoenderloo ligt – zit het grondwater daarentegen heel diep en is geen sprake van beken. Wel kwamen er vennen en veenmoerassen tot ontwikkeling.

occupatie, landgebruik en vegetatie

De vroegste bewoningsgeschiedenis was nauw verbonden met een complex samenspel van factoren: het klimaat, de hoogteverschillen in het landschap, de bodemgesteldheid, de waterhuishouding en de ontwikkeling van de agrarische technieken. Afhankelijk van deze factoren vestigden de vroegste bewoners zich in eerste instantie op de hogere delen van de Veluwe, vanaf de vroege middeleeuwen op de flanken van de stuwwal en veel later – vanaf de veertiende eeuw – in de lagergelegen natte gebieden. De oudste sporen van bewoning in de omgeving van Apeldoorn betreffen de restanten van een haardvuur van ongeveer 7000 jaar geleden. De vroegste bewoners in het relatief hoge en droge gebied van het huidige Hoenderloo waren nomaden: jagers en verzamelaars die rondtrokken door het gebied. Van permanente bewoning op een vaste plek was destijds geen sprake. Gebrek aan water speelde daarbij een belangrijke rol. Deze nomaden hadden nauwelijks invloed op het landschap.

In de nieuwe steentijd (5300-2000 voor Christus) vestigden zich de eerste permanente bewoners op de Veluwe. Deze boeren kapten het oerbos om en brandden de ondergroei plat om er akkers, de zogenaamde huiskampen, tot ontwikkeling te brengen. Het oerbos werd daardoor steeds opener. De verbranding zorgde voor een tijdelijk bemestingseffect. Omdat verder geen bemesting werd toegepast, raakte de bodem na enkele jaren uitgeput. Vervolgens werd de 'nederzetting' verplaatst en een nieuw stuk bos tot akker omgevormd. De in onbruik geraakte akkers veranderden geleidelijk in heidevelden. Dit bosgerichte landbouwsysteem voltrok zich grofweg in de periode van 5000 voor tot 450 na Christus. De vroegste landbouwers

voegden voor het eerst ook iets toe aan het Veluwe landschap, zoals cirkelvormige grafheuvels en de lage wallen van de zogenaamde Celtic fields (rechthoekige akkercomplexen). Binnen het onderzoeksgebied heeft een grafheuvel gelegen tussen de Kampheuvellaan en de Nijegaardeweg. Ten noorden en noordoosten van Hoenderloo - buiten onderhavig onderzoeksgebied - zijn urnen(velden) uit de late ijzertijd gevonden alsmede een grafveld en aardewerk uit de vroege middeleeuwen.

In de late middeleeuwen schakelden de boeren over op een heidegericht landbouwsysteem, ook wel plaggenlandbouw of potstalcultuur genaamd. Ze leefden in kleine dorpen bijeen omdat ze niet meer continu nieuwe gronden hoefden te ontginnen. Dit landbouwsysteem werd gekenmerkt door een intensiever gebruik van de heidevelden, een aanzienlijke vergroting van het akkerareaal en het ontstaan van open akkercomplexen. De eerste open akkercomplexen kenden een weide-braaksysteem. Delen van de akkers bestonden uit zogenaamd driesland dat lange tijd als weidegrond en af en toe als akker werd gebruikt. Dit had als voordeel dat er meer vee kon worden gehouden. Ook op bouwland werd na de oogst dikwijls vee geweid. Om tot een intensiever gebruik en uitbreiding van de akkers te kunnen komen, gingen de boeren over op plaggenbemesting. Zij staken heide- en grasplaggen in de omgeving en brachten deze direct op de akkers of eerst als strooisel in de potstal. De schaapskooien aan de rand van de heidevelden functioneerden als potstal. De vermenging van heidestruiken, plaggen en schapenmest in de potstal leidde na een periode van fermentatie tot een humusrijke compost. Deze werd opgebracht op de akkers (enken) voor het telen van gewassen als rogge, gerst en haver. Door het opbrengen van de compost werden de akkers steeds hoger en bleven ze permanent vruchtbaar.

Het heidegerichte potstalsysteem kwam tot ontwikkeling in de kleine agrarische dorpen op de flanken van de heuvelrug, veelal op plaatsen waar beken uit het Veluwemasief stroomden. De boeren hielden dit systeem eeuwen-

Krimweg richting Oudeweg.

Plaggenstekersweg richting Delensweg.

Krimweg vanaf de Arnhemseweg.

Arckelaan in noordelijke richting.

Woeste Hoefweg, entree Varena.

Oudeweg vanaf de Arckelaan.

De Krim in noordelijke richting.

Woeste Hoefweg richting Hoenderloo.

Oudeweg richting Hoenderloo.

Krimweg richting Woeste Hoefweg.

Otterloseweg entree Hoenderlose Bos.

Krimweg richting Miggelenbergweg.

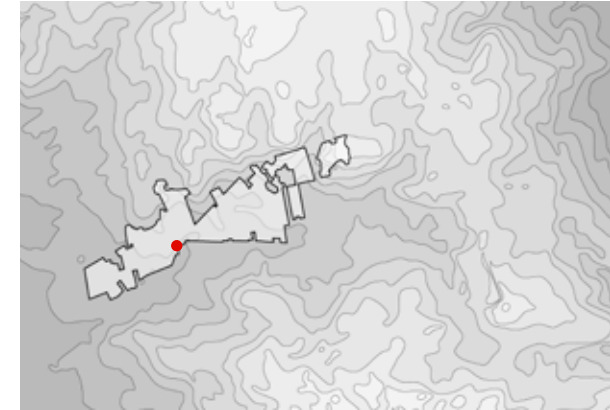
lang vrijwel onveranderd aan tot ongeveer halverwege de negentiende eeuw. Dat gold ook voor de eerste boeren die zich permanent in de omgeving van Hoenderloo vestigden aan het begin van de negentiende eeuw. Mede als gevolg van het plaggensteken en de begrazing verdween de vruchtbare bovenste humuslaag en veranderden de heidegebieden in uitgestrekte en oncontroleerbare zandverstuivingen. Deze bedreiging werd nog versterkt door de intensieve exploitatie van het bos voor brandstof en timmerhout en natuurlijk door de wind. De Veluwe werd een leeg landschap van heuvels, heidevelden, woeste gronden, venen, zandverstuivingen en een enkel loofbos. Al veel eerder was de druk op de woeste gronden (bos, heide- en veengebieden) zo groot geworden dat reglementering van de gebruiksrechten nodig was. De gezamenlijke gebruikers van de 'gemene' woeste gronden verenigden zich omstreeks de twaalfde en dertiende eeuw in maatschappen of markegenootschappen. Een markegenootschap had de woeste grond in collectief eigendom, beheerde het ongecultiveerde land, zag toe op het gebruik ervan en trachtte de zandverstuivingen te beteugelen. Het gebied waar later Hoenderloo gesticht zou worden, maakte deel uit van de Speldermark. De Speldermark was een omvangrijk grondgebied dat zich uitstreckte tussen de Lierdermark in het oosten en de mark van de geërden van Otterlo (huidige gemeente Ede) in het westen. In de loop van de negentiende eeuw werden de Markegenootschappen opgeheven, de Speldermark in 1870. Dat was het gevolg van de invoering van de burgerlijke gemeente, de stimuleringsmaatregelen van de rijksoverheid voor het ontginnen en herbebossen van woeste grond en de introductie van de kunstmest. De boerenmarken raakten als beheerders van de collectieve gronden overbodig, omdat er nieuwe gezagsdraagers, exploitanten en bemestingsssystemen voor in de plaats kwamen. De gezagsverhoudingen, het grondeigendom en het landbouwsysteem veranderden destijds ingrijpend. Juist in deze dynamische periode werd de nieuwe nederzetting Hoenderloo bovenop de heuvelrug gesticht (meer hierover in het volgende hoofdstuk).

Hoofdroutes 1846 geprojecteerd op hoogtelijnen.
Op de plek van de rode stip ligt nu de zevensprong.

Routes 2009 geprojecteerd op hoogtelijnen.

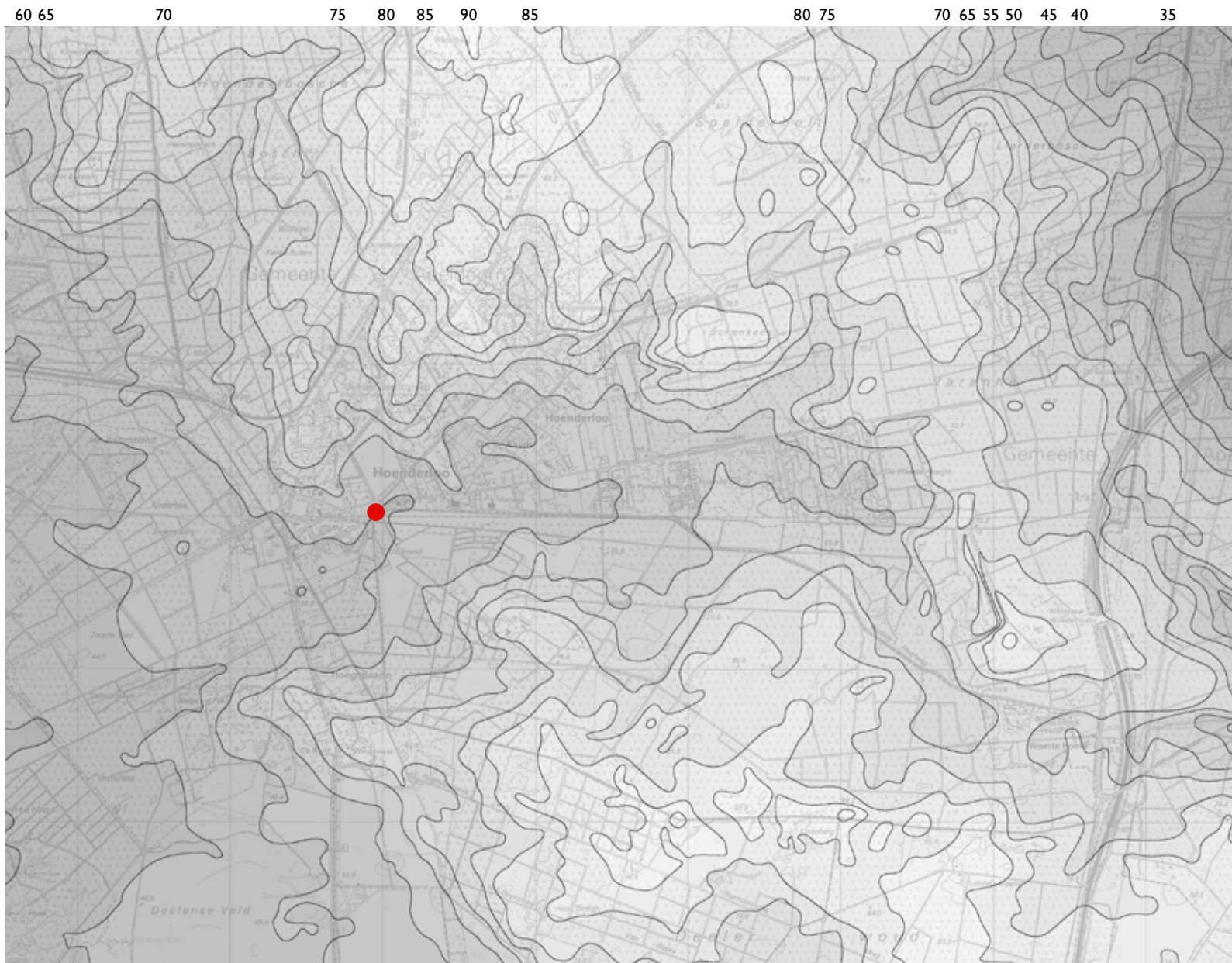
Bosrand rondom Hoenderloo geprojecteerd op hoogtelijnen.

structuurbeeld: reliëf

Het reliëf van het gebied is bepalend geweest voor het verloop van de routes. Het tongbekken aan de westzijde van de Veluwe ligt als een lage plooi in de stuwwal als een 'doorwaadbare plek' van de Veluwe met zicht op het lager liggende gebied in het westen. Daardoor is het een vanzelfsprekende plek voor een verknoping van routes langs de westzijde van de stuwwal en over de stuwwal heen. Hoenderloo ligt op de plek van die verknoping van routes. Op de rechterpagina is de hoogtelijnenkaart over de topografische kaart geprojecteerd.

Op de kaart linksboven zijn de belangrijkste routes uit de topografische kaart van 1846 geprojecteerd op de hoogtelijnenkaart. Daardoor wordt duidelijk dat de routes de weg van de minste weerstand zoeken; geleidelijk met de hoogtelijnen mee. De kaart in het midden laat zien dat de huidige hoofdroutes nog steeds die logica volgen (top. kaart 2009).

Heide en stuifduinen zijn grotendeels vervangen door bos. Het reliëf op de grote schaal is niet meer waarneembaar. Maar de ligging van het dorp en de open ruimtes markeren nog steeds de plooi in de stuwwal.

Topografische kaart met ligging Hoenderloo (2009) geprojecteerd op hoogtelijnen.

1802-1812 Topografische kaart van de veluwe en de veluwezoom door M.J. de Man.

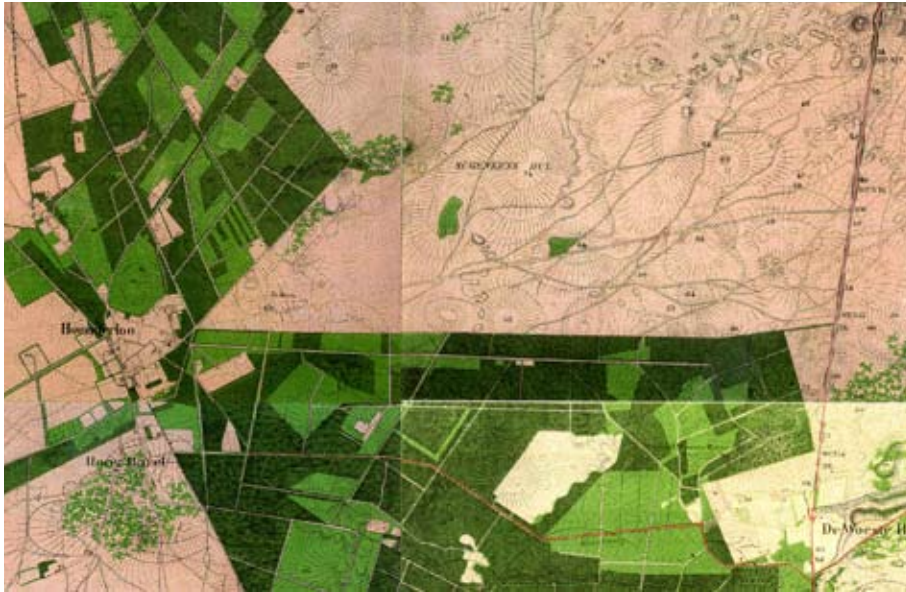
1846 Topografische kaart door Dienst der Militaire verkenningen Den Haag.

structuurbeeld: omkering van het landschap

De transformatie van het landschap heeft zich in krap 80 jaar voltrokken.

In 1812 was de Veluwe nog kaal en weinig herbergzaam. Ook op de kaart van 1846, waar Hoenderloo al op de kaart staat met waterput en school bestaat de omgeving nog uit heide en zand. 25 jaar later is de bosontwikkeling in volle gang. Op de kaart zijn in het noorden het Hoenderlose bos en de gronden van de Christelijke Vrienden ten zien, in het zuiden de landgoederen Deelerwoud en Varenna. In 1933 hebben de open velden vrijwel volledig plaatsgemaakt voor bos.

Copyright Dienst voor het Kadaster en Openbare registers, Apeldoorn 2010.

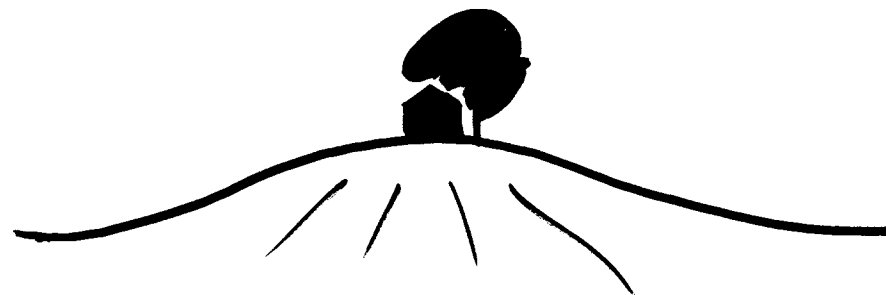

1871 Topografische kaart van de Topografische dienst.

1933 Topografische kaart van de Topografische dienst.

**invloed van het reliëf op de waarneming
van het gebouw en het landschap**

Een gebouw wordt een blikvanger als het boven op een heuvel staat. De kerk dankt haar zichtbaarheid en ruimtelijke betekenis aan deze bijzondere positionering. Dat geldt ook voor enkele vrijstaande woonhuizen in het coulissenlandschap van de Krim (foto rechts).

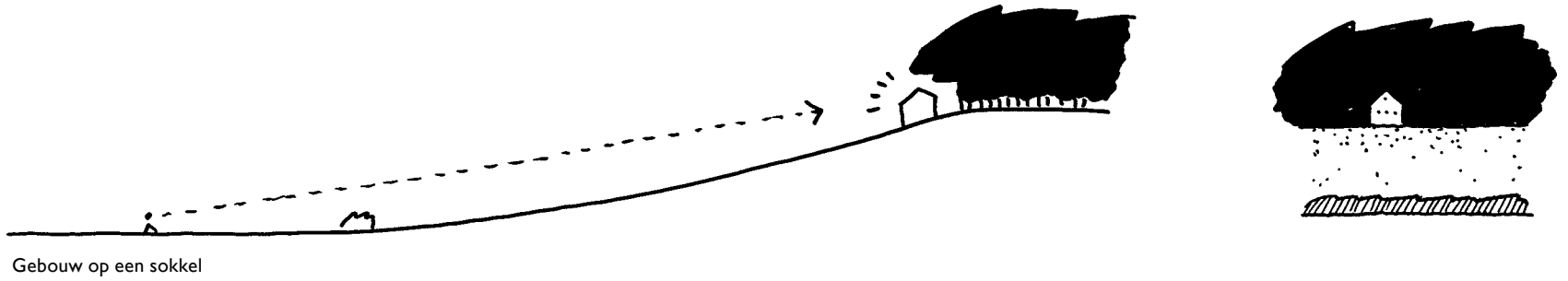
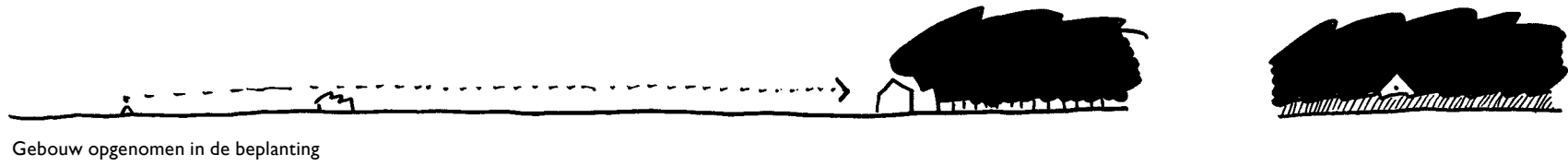
De hoge boombeplanting zorgt voor de inbedding van het gebouw in het landschap en dramatiseert nog eens het hoogteverschil in het landschap.

Het hoogteaccent wordt pas goed zichtbaar wanneer de voet van de bebouwing vrij in beeld is en de ruimte op de voorgrond 'leeg' is. Het gebouw komt daardoor op een 'sokkel' te staan. In een vlak landschap staan de elementen in het perspectief niet boven elkaar maar achter elkaar. Een gebouw verdwijnt bijvoorbeeld achter een haag, waardoor alleen nog maar de topgevel is te zien (zie tekening rechts).

In Hoenderloo wisselen vlakke en geaccidenteerde gebieden elkaar af. Dat is een prachtig gegeven. Om de ruimtelijke verschillen ook daadwerkelijk zichtbaar te laten worden, is de positionering van de bebouwing in het landschap daarom een belangrijk aandachtspunt.

Maar let op, dit is geen algemeen pleidooi voor het bebouwen van de enken.

**samenspel van reliëf, bos, maaiveld,
erfbepanting en bebouwing**

In het bos, aan de rand van het bos, tussen de stammen, op een open plaats, achter hagen en plukken van bomen - meer dan de gebouwen zijn het in Hoenderloo de landschappelijke elementen die voor markante ruimtelijke verschillen zorgen.

Verweven in de rand van het bos. Voorbeeld woonhuis aan de Middenweg.

Aan de rand van het bos, volop in beeld. Voorbeeld woonhuis langs de Delenseweg, vlakbij het kruispunt met de Paalbergweg.

Los op een open plaats in het bos. Voorbeeld woongebouw Hoenderloo Groep aan het Heideveld.

In het bos tussen de stammen. Historische foto van het kampeeren bungalowbedrijf 'De Oase' aan de Apeldoornseweg.

Achter hagen en plukken van bomen. Voorbeeld bebouwing langs de Krimweg.

waardering

Na 150.000 jaar domineert de (afgevlakte) stuwwal nog steeds de structurele en ruimtelijke verschijningsvorm van Hoenderloo. De relatief hoge ligging van het dorp in een tongbekken van de westelijke stuwwalhelling met erosiedalen én de afwisseling van vlakke en geaccidenteerde terreinen die hieruit volgen, zijn de meest markante en duidelijk ervaarbare aspecten hiervan. De aardkundige processen die hieraan ten grondslag lagen, zijn derhalve in hoge mate bepalend geweest voor het huidige bodemlandschap. Daarnaast en wellicht minstens zo herkenbaar in het huidige bodemlandschap is de invloed van de mens. Van de vroegste bewoningsgeschiedenis is binnen het onderzoeksgebied weinig te zien in het bodemlandschap. Deze geschiedenis ligt grotendeels verborgen onder de grond en is nog niet opgegraven. Het gebied tussen de Krimweg, Middenweg en Apeldoornseweg is aangemerkt als een oud bouwlanddek, waaronder eventuele archeologische resten goed geconserveerd liggen (zie ook bijlage I). Bovengronds getuigen alleen grafheuvels zichtbaar van onze vroege voorouders. Bij de bouw van het jongenshuis 't Wezeveld is een grafheuvel verloren gegaan. Door gebrek aan toegankelijk water en de droge bodem trokken de vroegste bewoners door het gebied. Vanaf circa 5000 voor Christus vestigden zich hier de eerste bewoners en pas aan het begin van de negentiende eeuw werd het dorp Hoenderloo gesticht. Vooral in die laatste fase heeft de mens sporen nagelaten in het landschap, en dan vooral in de vegetatie. Het huidige vrijwel aaneengesloten bosgebied is het resultaat van intensief menselijk ingrijpen gedurende de afgelopen 150 jaar. Het bos vormt een stadium in een langlopende cyclus waarin lege, onbegroeide landschappen en gesloten vegetatie elkaar afwisselden.

archeologische monumenten

- geen

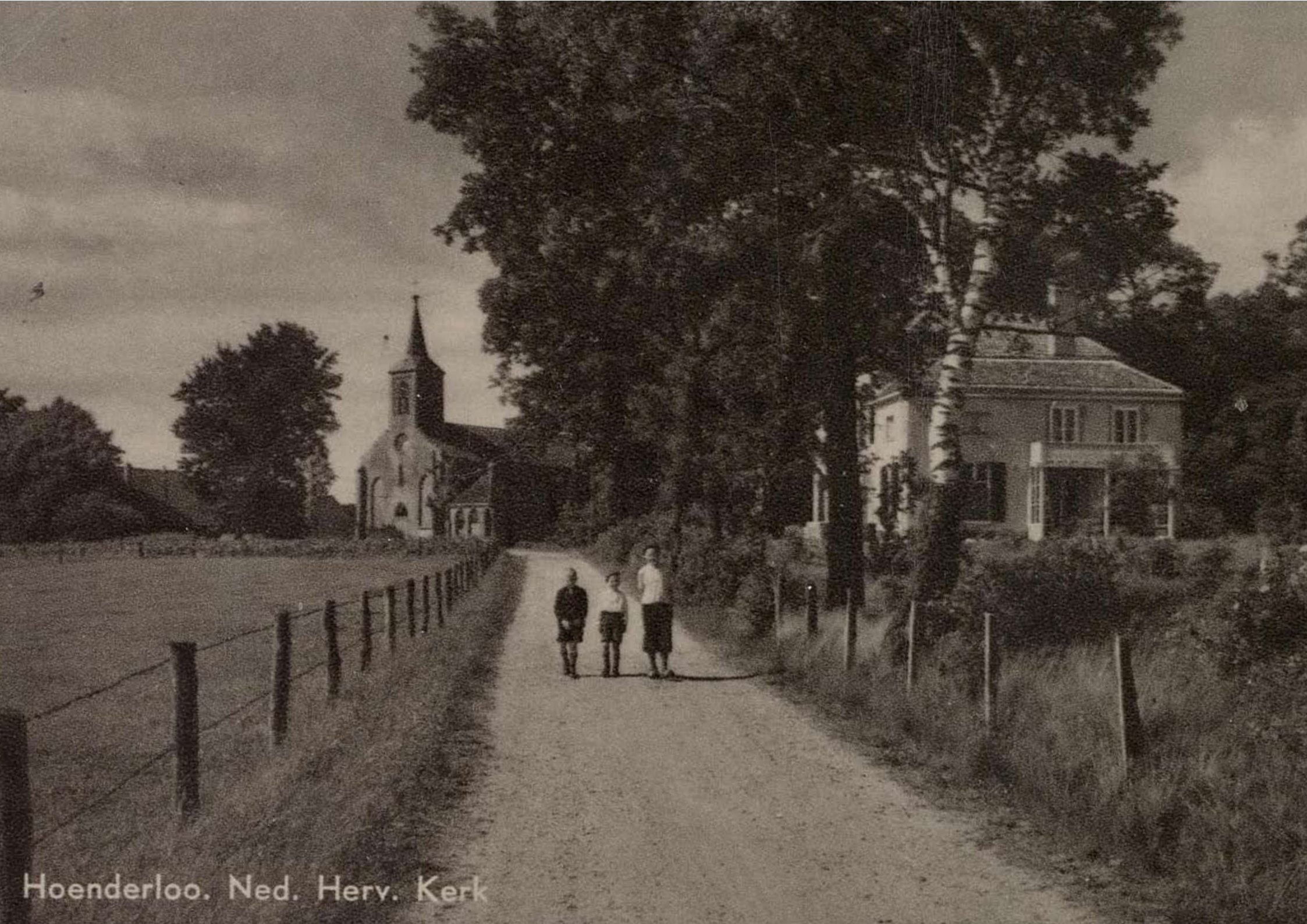
archeologische verwachting

- hoog, deels middelhoog en laag
(zie beleidskaart in bijlage I)

aanbevelingen

Voor een beter begrip van het bodemlandschap in en rond Hoenderloo zouden de volgende kwaliteiten (beter) benut moeten worden:

- De karakteristieke hoogteverschillen en glooiingen in het landschap ervaarbaar houden cq. versterken. Bebouwing en beplanting kunnen hieraan een positieve bijdrage leveren.
- De afwisseling in het landschap – de beslotenheid van het bos, de open zoom rond het dorp en het coulissenlandschap van de Krim – versterken en verknopen met het specifieke verhaal van de ontwikkelingsgeschiedenis (inzicht en begrip kweken).
- Om de voorhistorische ontwikkeling van Hoenderloo en de gebruiksgeschiedenis van het landschap beter in beeld te krijgen dient bij bodemingrepen archeologisch onderzoek plaats te vinden.
- Koester de markante ruimtelijke situeringen van de bebouwing ten opzichte van de omgeving. Te onderscheiden situeringen zijn: in de rand van het bos, aan de rand van het bos, in het bos tussen de stammen, op een open plek in het bos, in een straat achter hagen en plukken of een rij bomen.

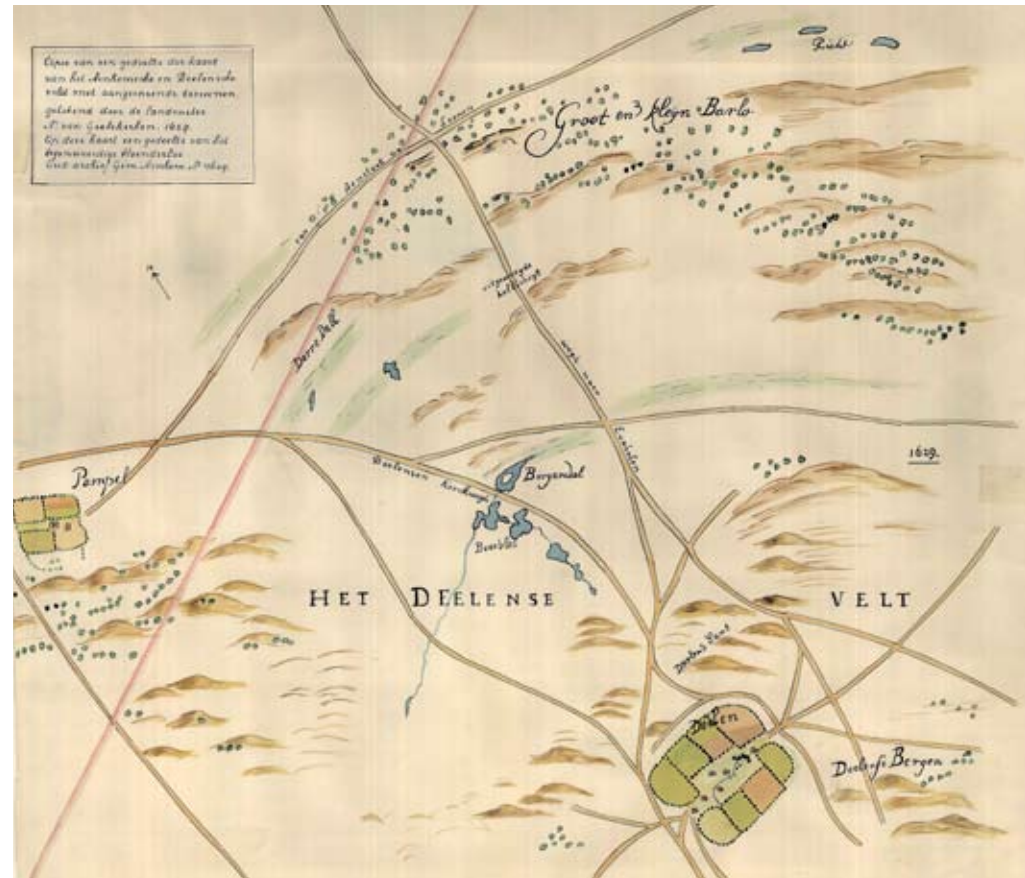
Hoenderloo. Ned. Herv. Kerk

dorpslandschap

Hoenderloo is aan het begin van de negentiende eeuw ontstaan als een clandestiene ontginningsnederzetting in het 'lege land'. De arme en geïsoleerd levende inwoners behoorden aanvankelijk tot het kerspel Beekbergen. Door de bemoeienis van dominee Heldring verbeterden de leefomstandigheden. Rond 1850 kreeg het dorp de beschikking over een drinkwatervoorziening, een school en een eigen kerk. Daarna begonnen diverse kapitaalkrachtige investeerders met de aanleg van landgoedbossen op de woeste gronden. De bosbouw genereerde veel werk, met als gevolg dat Hoenderloo gestaag groeide. Het natuurschoon dat zo ontstond en in de loop van de twintigste eeuw publiek toegankelijk werd, had een grote aantrekkingskracht op recreanten. Het dorp speelde daarop in met talrijke horecavoorzieningen. De recreatie is tot op heden een belangrijke factor binnen de ontwikkeling van het dorp Hoenderloo.

clandestien gehucht

Het huidige dorp Hoenderloo behoort voor het grootste deel tot de gemeente Apeldoorn en voor een klein deel tot de gemeente Ede. De oudere buurtschap Hoog-Baarlo is al te zien op de kaart van Nicolaes van Geelkercken uit 1629. De veel jongere nederzetting Hoenderloo is aan het begin van de negentiende eeuw ontstaan op het grondgebied van de Speldermark, nabij de grens met de Mark van de geërfden van Otterlo. De naam Hoenderloo is vermoedelijk een samentrekking van 'korhoenders' die de heide bevolkten, en 'loo' in de betekenis van bosje op de zandgrond. Destijds was de Speldermark een ongedeeld gebied van bijna drieduizend hectare dat toebehoorde aan

boven: Kaart uit 1629 van Nicolaes van Geelkercken Hoenderloo zou veel later worden gesticht bij de kruising van wegen midden boven op de kaart (bron: Coda).

links: Onverharde Heldringweg met op het uiteinde de Nederlands hervormde kerk (bron: gelderlandinbeeld.nl).

Beekbergen. In de maanden april en mei trokken eekschillers (eikschillers) met hun gezinnen naar dit gebied om gekapte eikenbomen van hun bast te ontdoen. Zij woon- den tijdelijke in plaggenhutten en begonnen op bescheiden schaal met het in cultuur brengen van de omringende grond. De eekschillers werden getolereerd en kregen de bijnaam 'sluikers'.

Op het grensgebied van de Otterlose en Speldermark - ongeveer ter plaatse van het huidige restaurant 'Rust een Weinig' - bouwde heidemaaiër en schaapherder Albert Brinkenbergh tussen 1813 en 1815 een plaggenhut. Hij beschouwde zichzelf als de eerste permanente bewoner van Hoenderloo. Na hem volgden spoedig nieuwe kolonisten. De eerste bewoners waren arm en werkten onder andere als bosarbeider, schaapherder of plaggenstekers. Het standbeeld 'De Plaggensteker' voor het Dorpshuis aan de Paalbergweg 26 (Francisca Zijlstra, 1982) en de nog in bedrijf zijnde Gelderse Bezembinderij aan de Krimweg 102-104 herinneren nog aan deze oude ambachten. Op de Kadastrale Minuut van 1832 staan zeven kadastrale nummers cq. bebouwde percelen aangegeven. Van deze bebouwing is niets bewaard gebleven. Hoenderloo maakte destijds onderdeel uit van de gemeente Beekbergen.

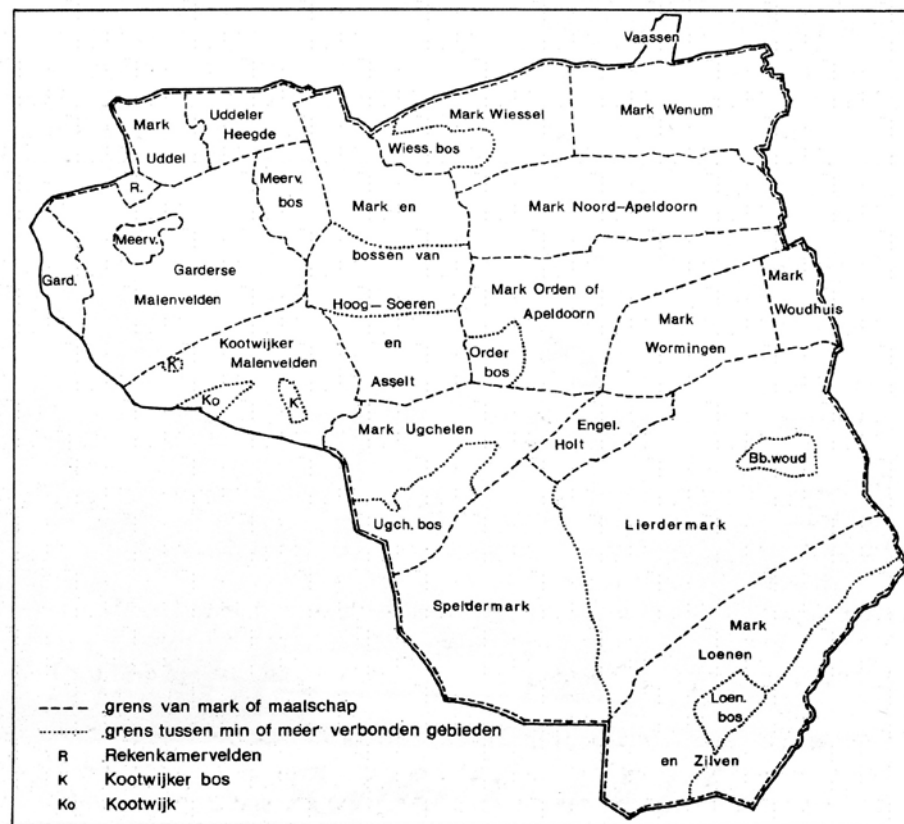
filantropisch initiatief

Een belangrijke figuur voor de verdere ontwikkeling van Hoenderloo was predikant en filantroop Ottho Gerhard Heldring (1804-1876). Hij werd in Zevenaar geboren als vijfde kind van een domineesfamilie. Vanaf 1827 bekleedde Heldring zelf ook het ambt van predikant in het Betuwse dorp Hemmen bij Zetten. In 1839, tijdens een van zijn wandelingen over de Veluwe, logeerde hij in Beekbergen. Daar hoorde hij over Hoenderloo, een jong dorp in wording. Op de terugreis deed hij dit dorp aan. Wat hij zag was een nederzetting van een tiental hutten temidden van de uitgestrekte vlakten van het Grootte Zand, Deelensche Zand en Otterlosche Zand. Heldring werd vooral getroffen door de primitieve omstandigheden waarin de kolonisten leefden. Zijn interesse in Hoenderloo was gevoed door het werk van zijn grootvader Janssen die halverwege

Eekschillers en hun behuizing, datering onbekend (bron: Coda).

De voormalige grenzen van de marken binnen de huidige gemeente Apeldoorn (bron: RAAP 2005, p.34).

Kunstwerk 'De Plaggensteker' voor het Dorps-huis.

De Gelderse Bezembinderij aan de Krimweg.

Portret van dominee Heldring (bron: Coda).

De Helderingsput in verval, datering onbekend (bron: gelderlandinbeeld.nl).

de achttiende eeuw gestrande landverhuizers uit de Pfalz te hulp kwam op de heide tussen Kleve en Goch en daar met hen Pfalzdorf stichtte. Bovendien had Heldring grote belangstelling voor de landbouw, verkondigde hij het evangelie voor de geestelijke verheffing van het volk en streed hij in woord en daad tegen de armoede, het drankmisbruik en de prostitutie. Samen met een groot aantal geestverwanten uit de beweging van het Réveil stichtte Heldring de 'Christelijke Vrienden'. Hij deed een beroep op hen om – als blijk van Christelijke naastenliefde - de bewoners van Hoenderloo te helpen. Vanuit de overtuiging dat alleen in arbeid de oplossing voor het armoedevraagstuk gelegen was, wilden zij ter plaatse werk creëren. Daartoe kochten de 'Christelijke Vrienden' woeste grond aan van de Speldermark om die te laten ontginnen door de Hoenderlose bevolking. Zo verwierf J. Rooseboom in 1848-1850 ongeveer 800 hectare heidegrond. Hij liet het terrein uitmeten in percelen van twintig en veertig hectare en verkocht deze door aan gefortuneerde commissionairs, kooplieden, politici, advocaten en bankiers. Onder hen bevonden zich zijn 'Christelijke Vrienden': E. en G. Boissevain, H. Gildemeester, G. Groen van Prinsterer, G.H. de Marez Oyens, J.B. Nijenhuis, J.L. Pierson, J. Voorhoeve en O. Heldring. Op deze percelen werden lokale bewoners te werk gesteld.

waterput, school en kerk

water

De bewoners van Hoenderloo vertelden aan Heldring dat zij vooral behoefte hadden aan een waterput en een school. Immers, de opvang van voldoende regenwater was moeilijk en de afstand tot het onderwijs in Beekbergen groot. Daarom riep Heldring in de Geldersche Almanak iedereen op geld te geven voor de realisatie van deze voorzieningen. Na de eerste betalingen liet hij een waterput graven op de centrale plek waar de wegen uit Apeldoorn, Harskamp en Deelen samenkwamen. De eerste poging mislukte omdat de graver door de keileemlaag stootte en het grondwater wegvloede. De tweede poging in 1843

van puttenbouwer Jan Paul uit Bennekom slaagde wel. De bevolking van Hoenderloo kreeg daardoor de beschikking over voldoende schoon drinkwater. De huidige zogenaamde Heldringput is voorzien van een rieten overkapping en staat droog (rijksmonument). Later werden op nog meer plekken in het dorp waterputten geslagen. Daarvan resteert nu nog de waterput aan de heldringsweg bij de toegang tot de begraafplaats.

onderwijs

Tegelijkertijd zette Heldring zich ook in om in Hoenderloo een school te stichten. Hij deed dat samen met J.A.J. Sloet tot Olthuis, districtscommissaris van de Veluwe. Met financiële hulp van het Koninklijk Huis, de provincie, de gemeente en enkele particulieren werd de school in 1845-1846 gebouwd naar ontwerp van architect P.J. Assemeijer. Het schoolgebouw kreeg een centrale plek dicht bij de Heldringsput. De Speldermark stond de benodigde grond af. In het eerste schooljaar bezochten 40 leerlingen de dagschool en 45 personen de avondschool. Onderwijzer B. Gangel en zijn vrouw C. Leemhorst namen in de eerste jaren ook de geestelijke zorg op zich omdat Hoenderloo vooralsnog geen dominee had. Zij verzorgden verwaarloosde kinderen, zieken en stervenden en gaven bijbellezingen en catechisatieonderwijs. Het eerste schoolgebouw werd in 1884 uitgebreid en na de Tweede Wereldoorlog gesloopt. De bomen die oorspronkelijk op het achterplein stonden, staan nu op een soort groene brink vóór een rij seniorenwoningen. De huidige openbare basisschool 'De Kakelhof' dateert van 1968 en staat aan de Middenweg. Daarnaast zijn er andere onderwijsinstellingen op het terrein van de Hoenderloo Groep (meer hierover in het hoofdstuk Instituutlandschap).

religie

In aanvulling op het verlanglijstje van de bewoners streefde Heldring ook nog naar de stichting van een eigen kerk zodat men niet meer naar Beekbergen hoefde te lopen. In 1852 werd Hoenderloo uitgeroepen tot een zelfstandige hervormde gemeente. De grenzen ervan werden

Openbare basisschool 'De Kakelhof' aan de Middenweg.

De gesloopte dorpschool aan de Krimweg, ca. 1950-1955 (bron: Coda).

Kerk aan de Heldringsweg, ca. 1920-1935 (bron: gelderlandinbeeld.nl).

Vml. gereformeerde kerk aan de Krimweg, ca. 1960-1965 (bron: Coda).

Zicht vanaf de kerk op de begraafplaats.

Huisje op de begraafplaats.

in 1855 definitief vastgesteld ten koste van het kerspel Beekbergen. Op 7 augustus 1855 kocht Heldring van de Speldermark een stuk grond voor de bouw van een kerk. De Zeeuw F.A. Loenen werd in 1855 als dominee aangesteld. Hij moest nog twee jaar de kerkdiensten verzorgen in het schoolgebouw. Op 24 maart 1857 lanceerden de 'Christelijke Vrienden' een plan voor een geldlening voor de bouw van een kerk naast de pastorie die in 1855 was voltooid. Voor hetzelfde doel werden een loterij en allerlei collectes gehouden. Op 24 juli 1857 vond de aanbesteding van de kerk plaats. Het ontwerp was van de hand van architect W. de Waal. Het werk werd gegund aan aannemer W. Lensink uit Arnhem die ook de school had gebouwd. Op 29 augustus 1857 legde Heldrings dochter Louise de eerste steen (niet meer aanwezig) voor de Nederlands hervormde kerk aan de Heldringsweg 10. De gepleisterde zaalkerk had een geveltoren en werd omstreeks 1880 aan de rechter zijde uitgebreid met een consistoriekamer. De spitsboogvensters werden voorzien van gietijzeren traceringen. De inwijding vond plaats op eerste pinksterdag 1858. De lager gelegen grond achter de kerk werd in dat jaar voor tien gulden gekocht van J. Voorhoeve voor het inrichten van een begraafplaats. Binnen de omheining van de vergrote begraafplaats staan een oude treurbeuk en een baarhuisje uit het interbellum. Ruim een eeuw na de eerste kerkinwijding werd in Hoenderloo een tweede kerkgebouw gerealiseerd. Dat was de (voormalige) gereformeerde kerk aan de Krimweg 8. Dit kleine zaalkerkje dateert uit 1960 en is gebouwd naar ontwerp van architect J. Minekus. In 2006 is het aan de eredienst onttrokken en als woonhuis met galerie in gebruik genomen.

ontginningsdorp

Halverwege de negentiende eeuw bestond de Veluwe uit 14.000 hectare zandverstuivingen. Mede door intensieve begrazing en afplagging veranderden de heidegebieden in uitgestrekte en oncontroleerbare zandverstuivingen. Grote oppervlakten grasgrond gingen hierdoor verloren en het stuivende zand vormde een ernstige bedreiging voor

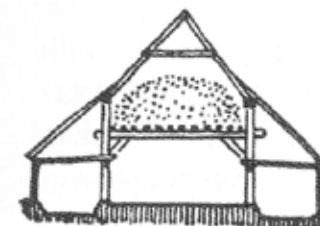
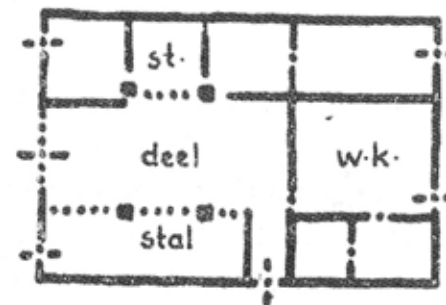
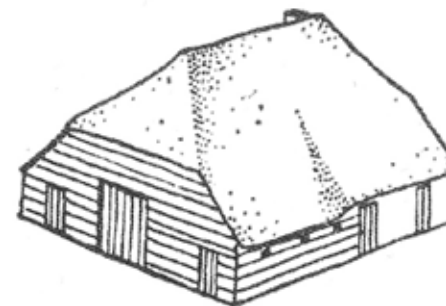
de dorpen. Ook Hoenderloo lag destijds ingesloten tussen de uitgestrekte vlakten van het Groote Zand, Deelensche Zand en Otterlosche Zand. Om verdere zandverstuiving tegen te gaan, werd in de tweede helft van de negentiende eeuw begonnen met het afdekken van de zandvlakten en het aanplanten van bomen (meer over de ontginningen in het hoofdstuk Landgoederenlandschap).

Nadat omstreeks 1880 de kunstmest werd uitgevonden, was het houden van schapen voor de bemesting van het akkerland niet meer nodig. Hierdoor verloren de heidevelden hun belang als weidegebied en als leverancier van plaggen. De schapenhouderij en het heideplaggen kwamen tot een einde. Door het beëindigen van de gezamenlijke exploitatie van heide- en bosgebieden verloren de Markgenootschappen hun functie. De gemeenschappelijke gronden werden in delen verkocht aan kapitaalkrachtige grootgrondbezitters, welgestelde burgers, ontginningsmaatschappijen en staatsorganisaties. Zij lieten vervolgens uitgestrekte bosgebieden aanplanten voor de jacht, de houtproductie of een combinatie van beide. Het lege land met de woeste gronden rond Hoenderloo veranderde in de tweede helft van de negentiende eeuw in gecultiveerde landgoedbossen. De ontginningen en de bosbouw brachten veel werk met zich mee. De nieuwe grootgrondbezitters betrokken hun werkbazen en handwerkers uit de lokale bevolking. Hoenderloo groeide mee van 266 inwoners in 1845 naar 360 in 1857, circa 500 in 1864 en circa 600 in 1871.

huisvesting

agrarisch

De eerste bewoners van Hoenderloo leefden aanvankelijk in plaggenhutten. Dat waren zeer eenvoudige, gedeeltelijk in de grond uitgegraven woningen zonder zijmuren. De vanaf de grond oprijzende zadeldaken waren bedekt met heideplaggen. De directe omgeving van de plaggenhut werd bewerkt voor het dagelijks levensonderhoud. Het betrof een zeer eenvoudig, kleinschalig en zelfvoorzienend systeem. De bemesting van de grond bestond uit

Schematische weergaven van een hallehuisboerderij: overzicht, plattegrond en dwarsdoorsnede (bron: M. Hegener, Boerderijen in Gelderland, Warnsveld 2003, p.9).

Boerderij Middenweg 18, datering onbekend (bronnen: gelderlandinbeeld.nl en Coda).

Verdwenen arbeiderswoningen, datering onbekend (bron: Coda).

Verdwenen schaapskooien, datering onbekend (bron: Coda).

heideplaggen, eventueel aangevuld met mest van schapen. De schaapskuddes waren aanvankelijk klein van omvang en werden ondergebracht in schaapskooien aan de rand van de heidevelden. De enige nog bewaard en in functie gebleven schaapskooi in het dorp staat aan het onverharde verbindingspad tussen de Krimweg en de Oudeweg (Krimweg 59). Na de komst van de grootgrondbezitters vonden velen werk in de ontginningen en de bosbouw. De plaggenhutten maakten plaats voor eenvoudige huizen en boerderijen. Later onstonden boerderijen van het type hallenhuis, dat wil zeggen een rechthoekig woon- en bedrijfsgedeelte met een scheidende brandmuur, samengebracht onder één laag aflopend dak en gedragen door een houtskelet dat de ruimte in drie gedeelten verdeelt. De indeling van dit boerderijtype is als volgt. In het midden van het woongedeelte bevindt zich van oorsprong de grote woonkeuken ('de haard'), met aan weerszijden in de smalle zijbeuken kamers, bedstede, opkamer en/of kelder. De voordeur zit meestal in de korte voorgevel of anders in de lage zijgevel. Kenmerkend voor de achtergevel van het bedrijfsgedeelte zijn de brede middenbeuk ('de langsdeel') met de grote schuurdeuren en het luik voor de oogstzolder. In de smalle zijbeuken aan weerszijden hiervan bevinden zich de staldeuren van de 'pot- of grupstal'. De boerderijen staan met hun achterkant, dat wil zeggen met de schuur- en staldeuren naar de straat gekeerd in verband met de aan- en afvoer van vee en oogst. De voorkant met het woongedeelte ziet veelal uit over het land. De gevels zijn opgetrokken in baksteen. Het (afgewolfde) zadeldak is met riet en bij jongere boerderijen geheel met pannen gedekt. De vensters van het voorhuis hebben meerruits (schuif)ramen en zijn voorzien van houten luiken. Dergelijke boerderijen zijn van oudsher in gebruik geweest als gemengd bedrijf. Het achtererf functioneert oorspronkelijk als het verlengstuk van het bedrijf met de mestvaalt, de bijschuren, de hooiberg en het kippenhok. Het erf aan de zijde van het woongedeelte is van oudsher ingericht als omhaagde sier- en moestuin, veelal met één of enkele oude bomen (eik, beuk, kastanje, linde, noot) en soms met een boomgaard en een bakhuisje. Dit streekeigen boerderijtype komt in Hoenderloo nog slechts een paar keer voor. Het

meest gave en bijzonder gelegen voorbeeld is de boerderij met aanbouwen en houten schuur aan de Heldringsweg 11 (gemeentelijk monument). Aan de overzijde van het weiland staat aan de Middenweg 18 een sterk verbouwde boerderij met bijgebouwen. Andere voorbeelden zijn de boerderij met bakhuisje aan de Brouwersweg 85 en aan de Delerweg 9 (net buiten het onderzoeksgebied).

burgerlijk

In de twintigste eeuw kwamen in Hoenderloo verschillende woningbouwprojecten tot stand, zowel individueel als complexmatig. Het meest opmerkelijke individuele particuliere woonhuis staat aan de Heldringsweg 20, op de hoek met de Arckelaan (rijksmonument). Deze prefab woning met de naam 'De Arcke' is omstreeks 1905-1910 op het terrein van de Hoenderloo Groep gebouwd voor de familie Van Rossum en als houten bouwpakket afkomstig uit Noorwegen. In het dorp Hoenderloo zelf zijn de meeste huizen gebouwd door particulieren. Dat was vooral zo gedurende het interbellum. Karakteristiek is het vrijstaande woonhuis van één bouwlaag met zadeldak of mansardekap en voordeur in de zijgevel. De nokrichting is afwisselend haaks op de straat (overwegend bij vooroorlogse woonhuizen) en evenwijdig aan de straat (meer bij naoorlogse woningbouw).

Daarnaast kwamen ook complexmatige woningbouwinitiatieven van de grond. Mede op initiatief van dominee Ruys werd Woningbouwvereniging 'De Landwoning' opgericht met het doel de huisvesting van de land- en bosarbeiders te verbeteren. Daartoe kocht de vereniging in 1916 vijf hectare heidegrond in De Krim en liet het stuk grond ontginnen door de Nederlandse Heidemaatschappij. 'De Landwoning' presenteerde een plan voor de bouw van 23 arbeiderswoningen, elk gesitueerd op een perceel van honderd vierkante meter. In 1920 werd gestart met de bouw van 9 dubbele en 5 enkele woningen naar ontwerp van architect H. Masselink. Deze merendeels verbouwde en uitgebreide woningen staan aan de flauw geknikte Elisabethweg met laanbeplanting, en om de hoek aan de Miggelenbergweg.

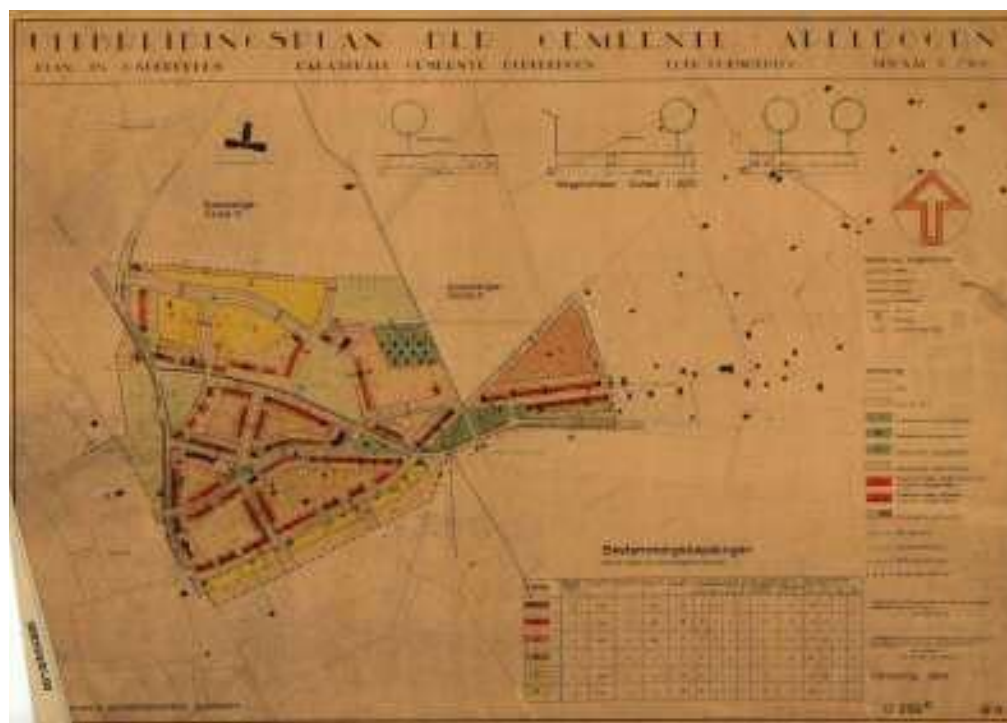
In 1934 kocht A. Veeren van grootgrondbezitter Van

Woningbouw, Paalbergweg ca. 1945-1955 (bron: gelderlandinbeeld.nl).

Woningbouw, Elisabethweg ca. 1925-1935 (bron: Coda).

Uitbreidingsplan Hoenderloo 1954 (bron: Coda).

Supermarkt aan de Speldermarkweg.

Naoorlogse complexmatige woningbouw aan de M. van Wijnweg.

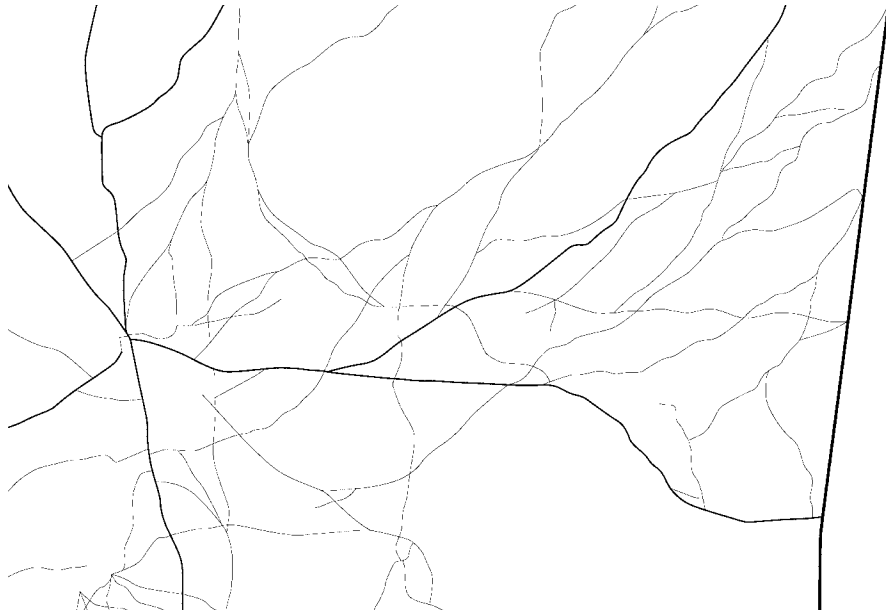
Verzamelkaart gemeente Beekbergen met wegennet (bron: Coda).

Eeghen een stuk bos- en heidegrond ten noordoosten van Hoenderloo. Op de 140 hectare grond wilde hij landhuizen bouwen voor welgestelde mensen uit Apeldoorn. Voor de ontwikkeling van landhuispark 'De Krim' richtte hij Woningstichting 'Buiten Wonen' op. Voor de bouwplannen schakelde hij architect Vermeer uit Apeldoorn in. Van de ruim honderd beoogde kavels werd er een tiental bebouwd, vooral aan de Weikamperweg (ten noorden van de Brouwersweg). De woningen zijn opgetrokken in interbellumarchitectuur met elementen van de cottigestijl. Na de eerste bouwfase verkocht Woningstichting 'Buiten Wonen' alle grond weer.

Na de Tweede Wereldoorlog bouwde Woningbouwvereniging 'Beter Wonen' eerst een rijtje halfvrijstaande woningen aan de Paalbergweg, later werd het gedeelte tussen de Krimweg en de Paalbergweg grotendeels volgebouwd met halfvrijstaande woningen aan de Meester Gangelweg, de Bijdamweg (gesloopt), de Speldermarkweg en de Marten van Wijnweg. In dit deel ligt ook supermarkt Spar (Paalbergweg 21). Op deze verdichtingsoperatie volgde nog een kleine uitbreiding van het dorp aan de Plaggenstekersweg, tussen de Paalbergweg en de Delerweg.

wegen

De Kadastrale Minuut uit 1832 toont het netwerk van onverharde zandwegen aan het begin van de negentiende eeuw. Ten oosten van de Arnhemseweg en in de omgeving van Beekbergen en Ugchelen is het netwerk fijn vertakt. Hogerop de heuvelrug in het dunbevolkte en uitgestrekte gebied ten westen van de Arnhemseweg is het wegennet minder fijnmazig. Vanuit de gehuchten waaiert de wegen in alle richtingen uit over de uitgestrekte heidevelden en zandvlakten naar de omringende gehuchten en dorpen. In Hoenderloo kruisten de doorgaande route Arnhem – Deelen – Ugchelen – Apeldoorn en de oude handelsroute ('Hessenweg') Barneveld – Otterlo – Loenen – Deventer. In deze omgeving was sinds 1830 alleen de Arnhemseweg bestraat. De overige wegen waren niet meer dan karrensporen die de hogere dekzandruggen volgden. De tracés verschoven regelmatig als gevolg van

Paden uit de topografische kaart van 1846.

Paden en wegen uit de topografische kaart van 1871.

de zandverstuivingen. Hierdoor konden karrensporen ontstaan met een breedte van wel een 'kwartiergaans'. Bij droog weer was het mulle zand moeilijk begaanbaar en bij nat weer ontstonden modderwegen. Dit legde beperkingen op aan de ladingen die per kar of wagen kon worden vervoerd. Daarom liepen de belangrijkste handelsroutes buiten de dorpskernen om, zoals de Harderwijker Heerweg die langs Staverden, Uddel, Assel, Ugchelen en Engeland liep.

In de tweede helft van de negentiende eeuw nam de behoefte aan betere wegen in en rond Hoenderloo toe door de groeiende aan- en afvoer van producten van de bosbouw. In 1870 deden enkele boseigenaren het verzoek aan de gemeente Apeldoorn om de zandweg tussen Apeldoorn en Hoenderloo te verharderen met grind en leem. Deze weg werd in 1872-1874 aangelegd en volgde het huidige tracé van de Apeldoornseweg, Weikamperweg en de Otterloseweg. Beide partijen betaalden ieder de helft. In 1874-1877

werd deze weg via De Pampel en Otterlo doorgetrokken naar Ede over de huidige Houtkampweg. Ook de Delenseweg werd in de tweede helft van de negentiende eeuw verbreed en rechtgetrokken. Daarnaast stond Hoenderloo via de Woeste Hoefweg in verbinding met de Arnhemseweg en het gehucht Woeste Hoeve. Deze routes haalden Hoenderloo uit het isolement en zorgden voor een redelijke tot goede bereikbaarheid van de omringende buurtschappen en dorpen.

Paden en wegen uit de topografische kaart van 1906.

Paden en wegen uit de topografische kaart van 2009.

structuurbeeld: ontginningslogica

De ontginning van de Veluwe is goed afleesbaar in de geleidelijke transformatie van de wegenstructuur. In de bovenstaande kaartenreeks is te zien hoe de zandpaden uit 1846 langzamerhand 'overschreven' worden door de rationele ontginningspatronen van de bosbouw. De hoofdroutes voegen zich naar de nieuwe eigendomsverhoudingen. In de 20e eeuw wordt het dorp verdicht, de landgoederen verfijnd en de recreatieve structuur ingeweven.

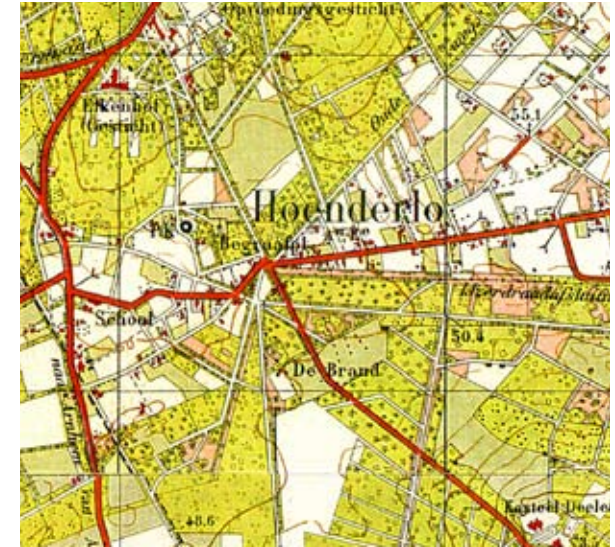

1846

1846: Hoenderloo: een beschutte plek in een barre omgeving.

1906

1933

1933: Hoenderloo: open ruimte in het bos.

1955

1975

2009

2009: Open ruimte tussen bebouwing en bos.

structuurbeeld: omkering van het landschap

Met de omkering van het landschap (van kaal en onherbergzaam naar besloten bos) is ook het dorpslandschap meeveranderd.

In de bovenstaande reeks topografische kaarten is dit goed zichtbaar. In de kaart van 1846 zijn school en put al aanwezig. De akkers zijn omheind tegen het zand. Een beschutte plek in een barre omgeving. Op de kaart van 1933 is het dorp te zien als een open ruimte met weinig bebouwing waarbij het dorp beschermt wordt door de bosrand rondom. In de huidige situatie (kaart 2009) is de Voorkrim zo verdicht dat de afstand tot het bos en het reliëf nog maar op een paar plaatsen ervaarbaar is. In de Achterkrim is de ruimte en het reliëf nog goed ervaarbaar hoewel langs de Krimweg de bebouwing en de wegverharding de kritische grens dicht nadert. Als de tussenruimte verdwijnt, verdwijnt ook de ervaring van het landschap.

structuurbeeld Voorkrim stelsel van open ruimtes

Opvallend in het structuurbeeld en ruimtebeeld zijn de open ruimtes aan de randen van de Voorkrim. Op deze plekken is de bosrand op afstand en is het reliëf goed erfahrbaar. Het zijn deze ruimtes die karakteristiek zijn voor Hoenderloo.

1. De Houtkamp

De open ruimte aan de westkant van de Middenweg en Krimweg is de kop van de kamp zoals die op de kaart van 1846 te zien is. Deze ruimte vormt nu de entree naar zowel het dorp als de Hoge Veluwe. De Deelenseweg slingert er losjes doorheen. De noordelijke rand ligt het hoogst en de bebouwing tekent zich af tegen de dichte bosrand. De ruimte aan de westkant vormt de open voorgrond voor de bosrand en entree van de Hoge Veluwe. Het kassagebouw ligt in de as van de Krimweg. Aan de zuidrand ligt een potentieel sterk ruimtelijk stelsel: de monumentale eiken langs de Krimweg (die ook doorlopen aan de overkant van de Deelenseweg) vormen een sterke achtergrond voor de put van Heldring, en een laantje naar de voormalig gereformeerde kerk. Het geheel ligt er verrommeld bij, bushalte en containers springen meer in het oog dan de ruimte zelf.

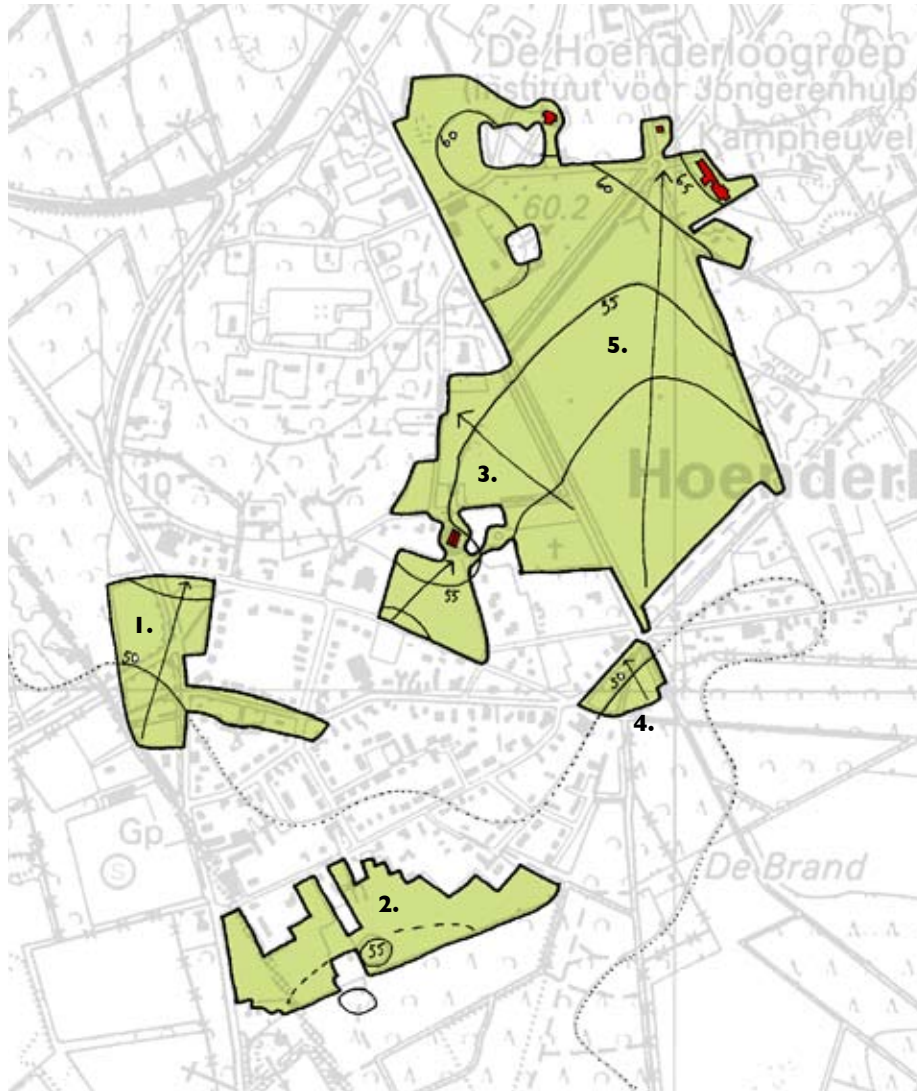
2. De enk langs de Paalbergweg

Het bos ligt op afstand van de dorpsrand, de akkers ertussen hebben een flinke glooiing omhoog, en door de bebouwing van de boerderij tegen de bosrand zijn maat en schaal afleesbaar. Een mooie overgang tussen dorp en bos met een sterk ruimtelijk effect voor een verhoudingsgewijs kleine ruimte. De bosrand ligt op een lijn met de Brand, een hogere rand die nu in het Deelerwoud ligt en die goed zichtbaar is op de kaart uit 1846.

3. De velden rondom de kerk aan de Heldringweg

De kerk ligt als een spil in de ruimte op een uitgelezen plek in het dorp, op de top van een kleine heuvel. De kerk ligt prominent aan de open ruimte langs de Middenweg maar ook aan de open ruimte langs de Arkelaan en aan de begraafplaats. Het pad rondom de kerk biedt een mooi panorama over het dorp, de velden, de Kampheuvel en de bosrand.

**open ruimtes:
hoogtelijnen en ruimtevorm**

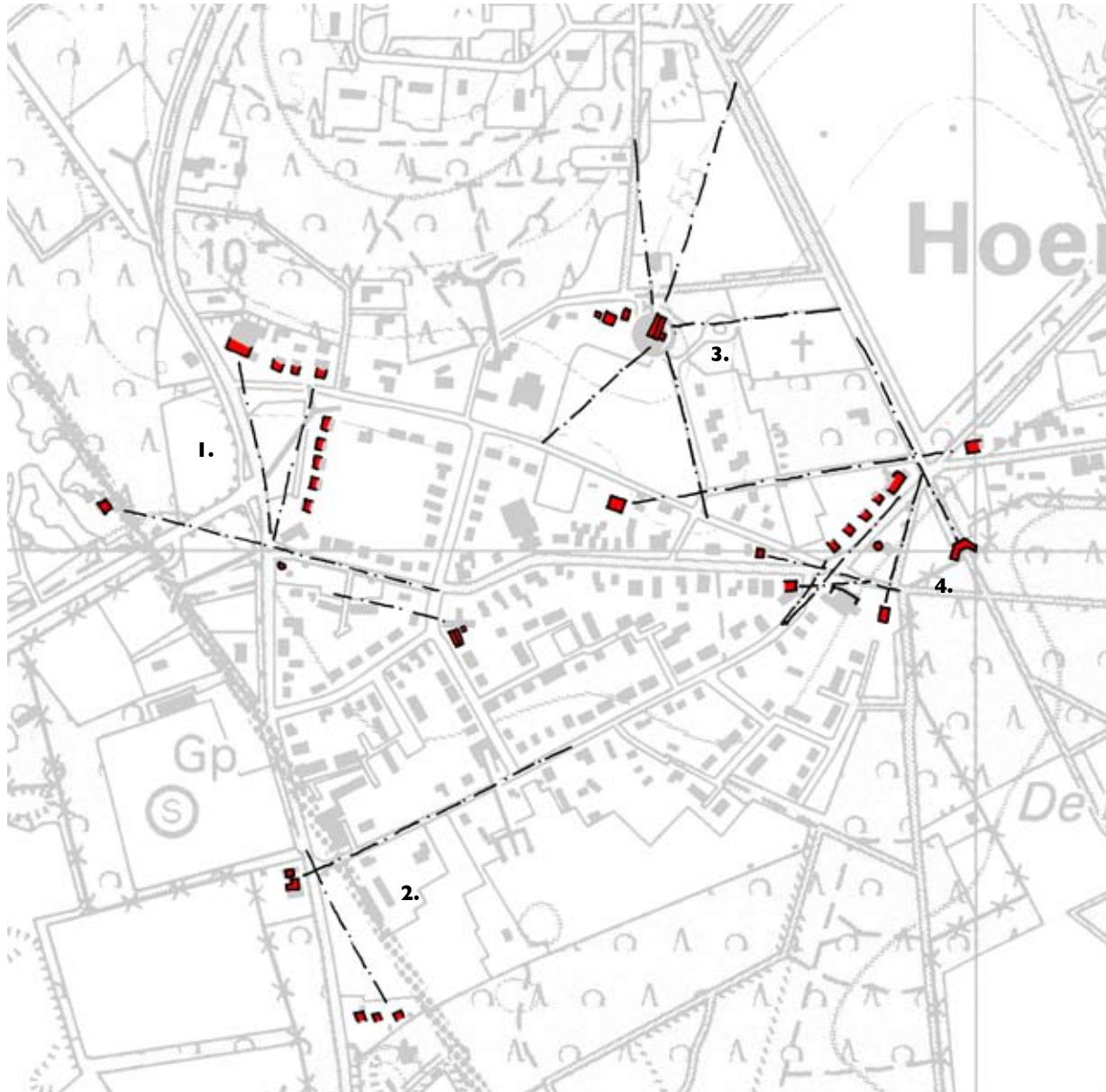

4. De Brink en de Zevensprong

Bij de Zevensprong wordt het dorp ingeklemd tussen het Deelerwoud en de Hoenderloo Groep. 7 wegen en 8 hoeken komen hier bij elkaar. De Brink is een met eiken omzoomd veld in de vorm van een taartpunt, een 'overhoek'. De Brink werkt als een kleine beschutte middenzaal, tussen de Voor- en Achterkrim, de entree van het Deelerwoud, de monumentale Arckelaan en het grote veld voor de Hoederloogroep.

5. Het veld tussen het dorp en de Hoenderloogroep. Dit glooiende veld loopt op van het dorp naar de Kampheuvel. De Kampheuvel ligt het hoogst van alle gebouwen rond het veld en domineert de ruimte. De Arckelaan en de Laan van Eikenhof verdelen de ruimte in een scherp afgebakend en onbebouwde hoofdruimte (het Veld) en grilliger gevormde zijruimtes die elk door een gebouw gedomineerd worden: de Kampheuvel, de boerderij en de kerk.

De open ruimtes vormen met elkaar een monumentaal stelsel rondom het dorp dat de bijzondere ligging in het landschap ervaarbaar maakt. Brink, veld aan de Middenweg en het veldje met eiken aan de Krimweg vervullen daarin een bijzondere rol. Deze ruimtes zijn de koppelstukken tussen dorp en landschap.

blikvangers

in deze kaart is de bebouwing aangegeven die in het oog springt langs de open ruimtes in het dorp en aan het einde van een straat. Het is niet in de eerste plaats de bijzonderheid van de bebouwing die het op doet vallen, maar de positie van de bebouwing (aan een open ruimte of aan een strateinde, en zich aftekenend ten opzichte van de achtergrond) die het tot blikvanger maakt. Het draagt bij aan de herkenbaarheid van de ruimtes en de oriëntatiemogelijkheden.

I. ruimtebeeld Houtkamp

Foto boven:

De Houtkamp, gezien vanaf de ingang van het Nationaal Park de Hoge Veluwe. Links de bebouwing voor de bosrand, rechts de eiken in het verlengde van de Krimweg met rechts naast de grote eik op de voorgrond de put van Heldring.

Foto linksonder:

Voor de eiken, naast het bouwbord staat de put, iets rechts daarvan, tussen de eiken, de hervormde kerk aan de Krimweg.

Foto rechtsonder:

Terugkijkend langs de eiken vanaf de Krimweg. De monumentale ruimte is dichtgeslibd en verrommeld met containers, bebouwing, bushalte en fietsenstalling.

school en put

Waar vroeger de school stond, ligt nu het open grasveld. Van de vroegere schooltuin resteren nog enkele bomen. De schegvormige ruimte wordt gemarkeerd door nieuwe bomen langs de randen. het ruimtebeeld is als het ware omgekeerd.

De ontmoeting van de nieuwe schegvormige ruimte met die rondom de put en de overkant van de Apeldoornseweg oogt rommelig en mist ruimtelijke continuïteit.

De put treedt in de huidige situatie onvoldoende naar voren. Hij is onderdeel geworden van de inrichting van de straat.

Aan de achterkant van de put is een eigen domein aangelegd. Deze wordt door een haag afgezonderd van de rest.

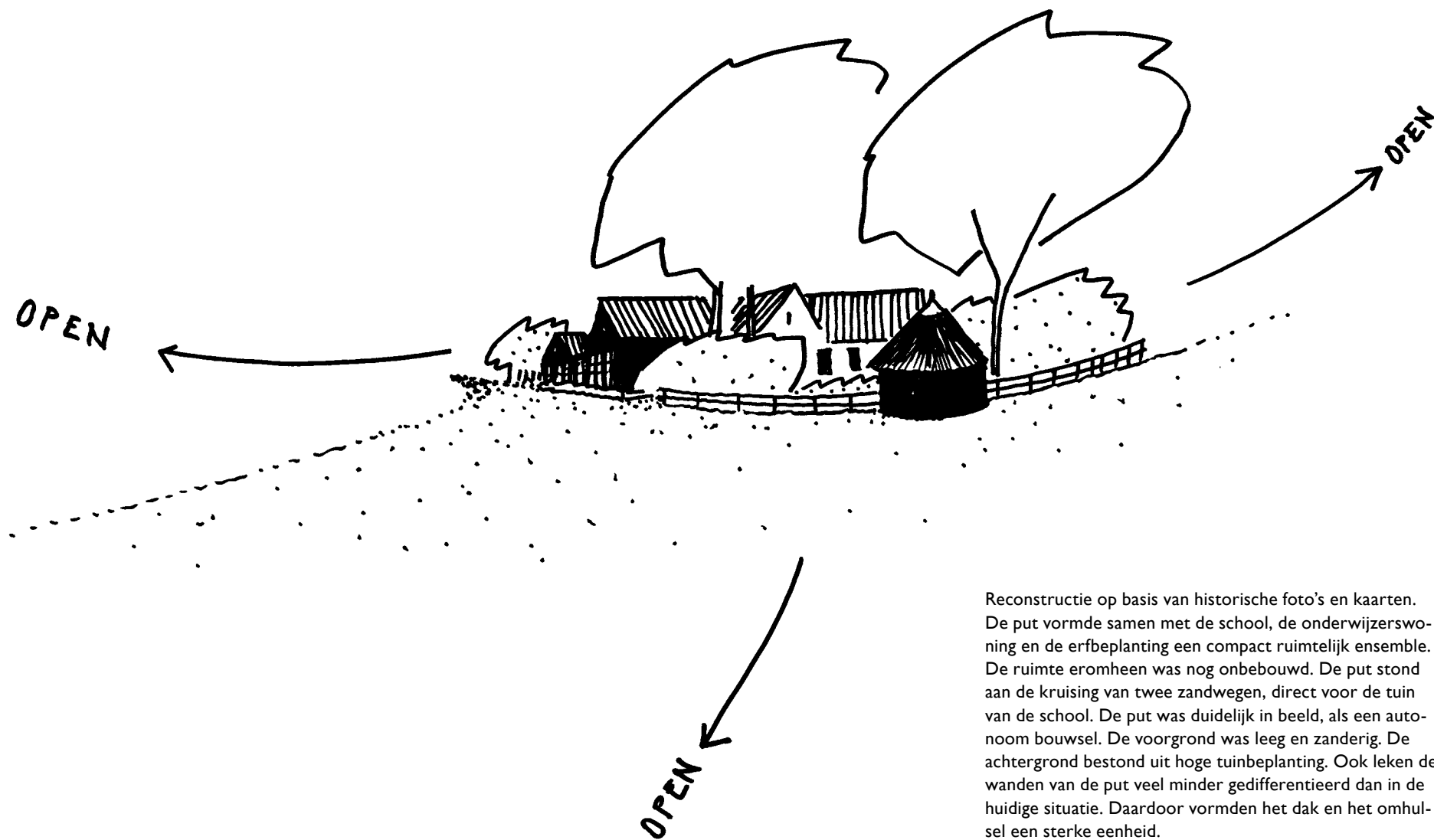
Verrommeling van het lengteperspectief door de aanleg van het bushokje, de fietsenrekken en het gebouw van de voormalige dierenartspraktijk. Het zicht op de voormalige witte kerk is daardoor verloren gegaan.

Hier is de omkering van het ruimtebeeld het sterkst voelbaar: wat ooit bebouwd was is nu een groene vloer, geflankeerd door bomen en lage bebouwingsranden. Een helder en karakteristiek ruimtebeeld.

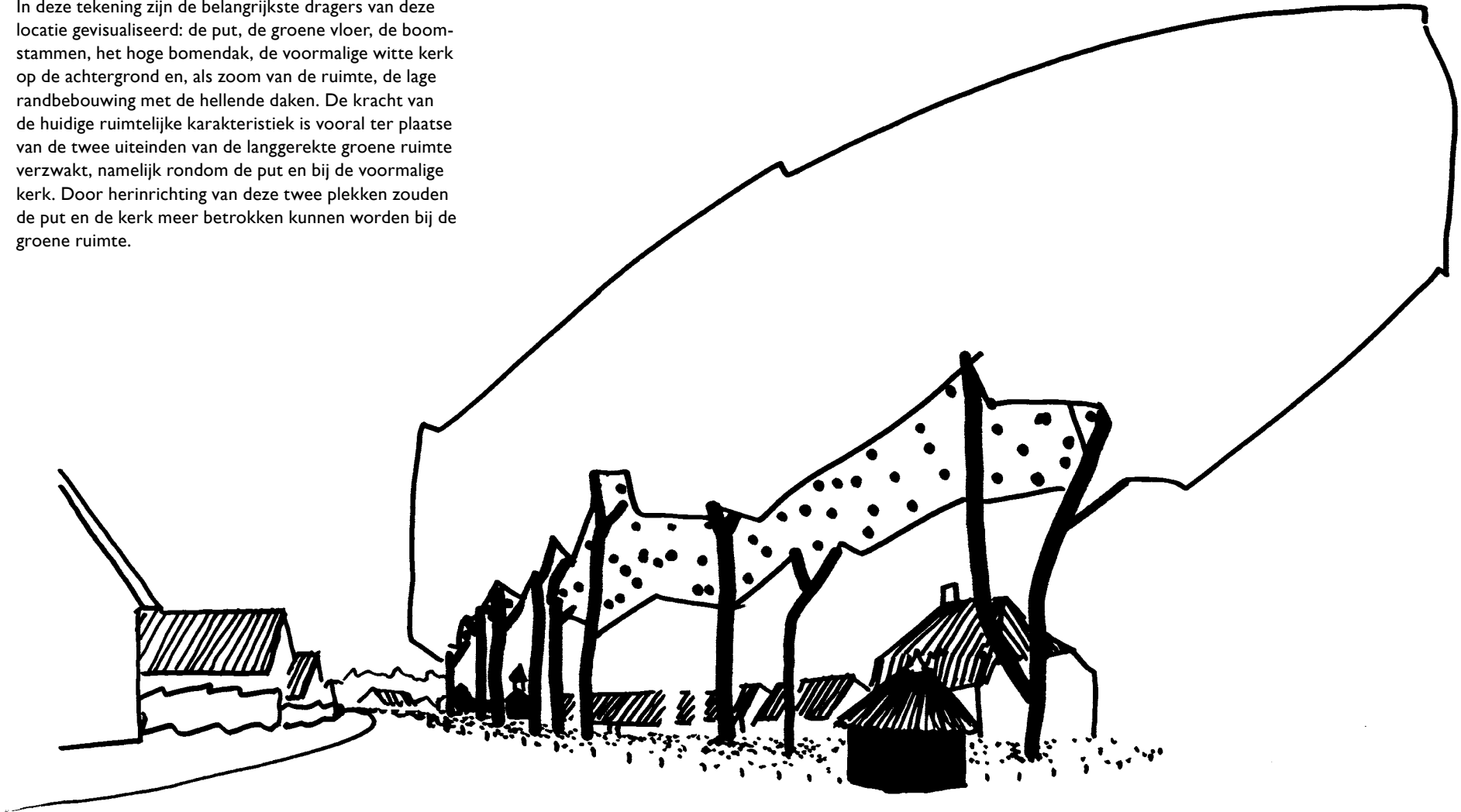
De oude bomen vormen een prachtige poort naar de voormalige kerk. Een mooie tegenhanger van de put aan het andere uiteinde van de groene ruimte.

Reconstructie op basis van historische foto's en kaarten. De put vormde samen met de school, de onderwijzerswoning en de erfbeplanting een compact ruimtelijk ensemble. De ruimte eromheen was nog onbebouwd. De put stond aan de kruising van twee zandwegen, direct voor de tuin van de school. De put was duidelijk in beeld, als een autonoom bouwsel. De voorgrond was leeg en zanderig. De achtergrond bestond uit hoge tuinbeplanting. Ook leken de wanden van de put veel minder gedifferentieerd dan in de huidige situatie. Daardoor vormden het dak en het omhulsel een sterke eenheid.

De huidige situatie opgeschoond.

In deze tekening zijn de belangrijkste dragers van deze locatie gevisualiseerd: de put, de groene vloer, de boomstammen, het hoge bomendak, de voormalige witte kerk op de achtergrond en, als zoom van de ruimte, de lage randbebouwing met de hellende daken. De kracht van de huidige ruimtelijke karakteristiek is vooral ter plaatse van de twee uiteinden van de langgerekte groene ruimte verzwakt, namelijk rondom de put en bij de voormalige kerk. Door herinrichting van deze twee plekken zouden de put en de kerk meer betrokken kunnen worden bij de groene ruimte.

2. ruimtebeeld van de enk langs de Paalbergweg

De enk ligt als een bult tegen de bosrand. Het reliëf is goed zichtbaar doordat er ruimte is tussen het dorp en het bos, omhooglopend naar de bosrand, langzaam dalend naar de rand van het Deelerwoud. De bosrand is vrij van bebouwing. Alleen op de hoek van de Apeldoornse weg staat wat bebouwing losjes voor de bosrand en direct aan het veld.

Blik vanaf het kruispunt Paalbergweg/Delenseweg in de richting van de bosrand.

Dalend naar de rand van het Deelerwoud, gezien vanaf het kruispunt Paalbergweg/Delenseweg.

Vanaf de rand van het Deelerwoud naar de bosrand, gezien vanaf de Delerweg.

3. ruimtebeeld rondom de kerk

Vanuit het dorp

De kerk ligt bovenop een kleine heuvel en springt in het oog door de hoge ligging aan het open veld. Maar ook de bomen aan weerszijden dramatiseren het beeld: bomen, bebouwing, onderbeplanting en hagen vormen met elkaar een dichte rand. Vlak bij de kerk verdwijnt de onderbeplanting en tekenen de stammen van de bomen zich af tegen de lucht. De kerk staat daartussen en steekt door de witte kleur extra af. In de verte, achter de kerk en de boomstammen, is de bosrand op de achterliggende heuvels te zien. De kerk vangt de blik bovenop de kleine heuvel, maar kondigt tegelijkertijd het daarachter liggende landschap aan. De kerk is niet de enige blikvanger aan de Middenweg. De kopgevel van de boerderij rechts op de voorgrond werkt ook zo. Samen met de grote eiken ernaast maken ze de maat van het veld meetbaar. Tegelijkertijd brengen ze de blik naar het eind van de weg, dat zichtbaar wordt door de rode kappen en, ook hier, het verdwijnen van de onderbeplanting. Daar ligt de Brink. Het is een mooie gelaagde reeks: hier, daar, ertussen en daarachter.

Vanaf de Arckelaan

Ook hier gebeurt iets vergelijkbaars.

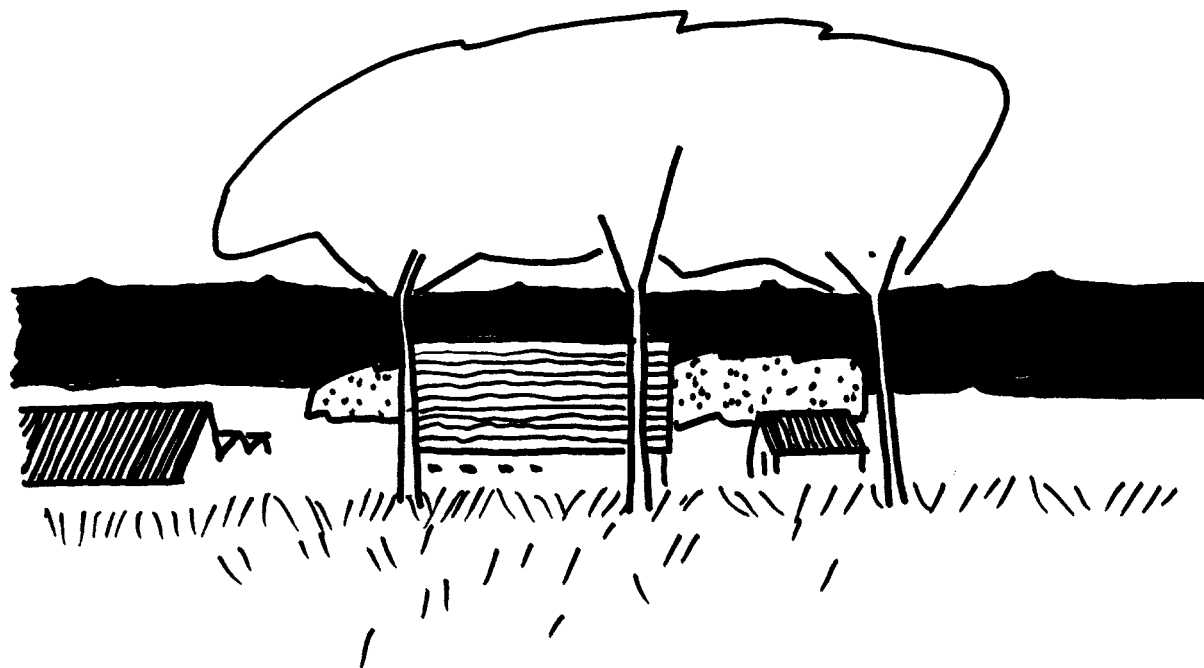
De kerk ligt hoog, met een veld op de voorgrond. De boerderijen links en rechts gaan op in de bosrand en de onderbeplanting. Aan weerszijden van de kerk staan de bomen losser, zonder onderbeplanting tegen de lucht. Achter de kerk is in de verte de zuidelijke bosrand te zien. Ook hier trekt de kerk de aandacht maar wijst tegelijkertijd op een daarachter liggend landschap. De houten schuur naast de kerk is zwart geteerd met een rood dak, een prachtig contrast met de witte kerk.

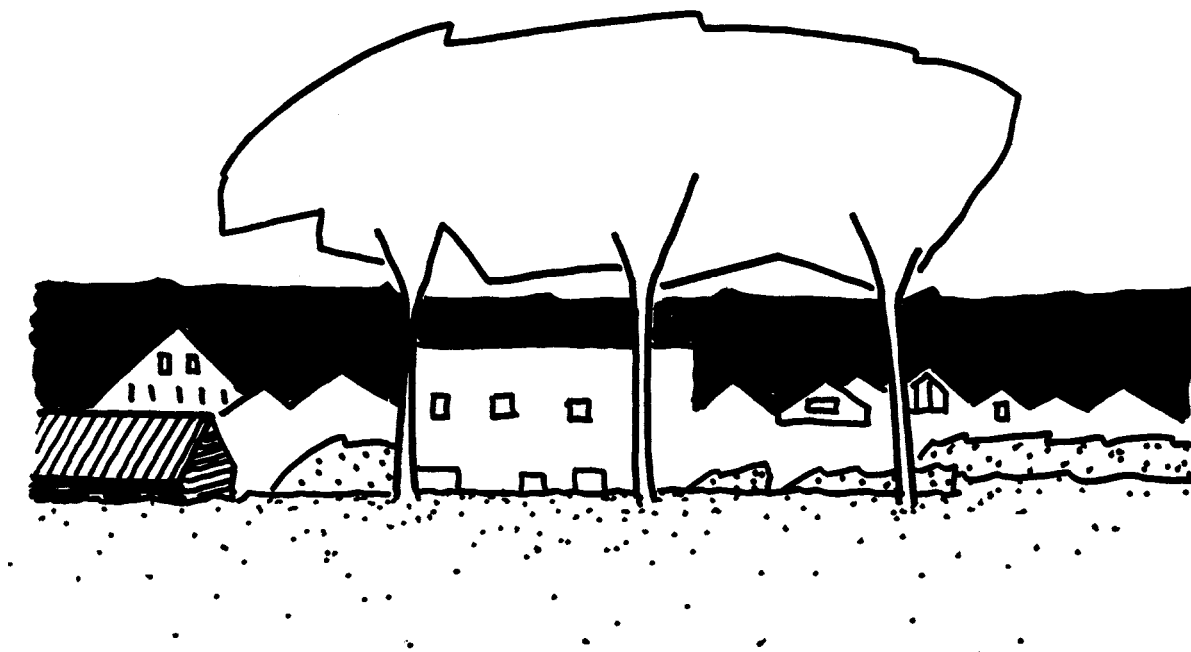

zicht op het dorp vanaf de kerk
vroeger en nu

Reconstructie op basis van historische foto's en kaarten. Deze tekening toont het zicht vanuit de kerk naar het gebied van de latere dorpskern. Hier is het nog een nagenoeg onbebouwd landschap met verspreid liggende boerderijen en de bosrand op de achtergrond. Het betreft de enige boerderij met bakhuis (rechts) en stallen (links) die in de huidige dorpskern nog aanwezig is: Middenweg 18. Onderstaande foto's laten dezelfde boerderij en het erf zien in omgekeerde richting, vanaf de Krimweg in de richting van de kerk.

Zicht vanuit de kerk naar de huidige dorpskern.
Het erf van de voormalige boerderij is gesplitst en getransformeerd tot een woonerf met schuren, garages en parkeerplaatsen. Het hoofdgebouw heeft nu ook een woonfunctie in de voormalige stal gekregen. Het is als het ware een twee-onder-een-kapwoning geworden. Het dakvlak met de eigentijdse dakramen is opgegaan in een dichtgegroeid aanzicht van topgevels op de achtergrond met enkele lichte driehoeken als accenten. De voormalige boerderij steekt nauwelijks meer tegen af tegen zijn omgeving. Slechts de donkere houten schuur, links naast het hoofdhuis, herinnert nog aan het landelijk verleden en vormt samen met de drie hoge bomen een mooie voorgrond voor de wat gezichtsloze bebouwing daarachter.

4. Ruimtebeeld Brink en Zevensprong

De Brink heeft 3 verschillende randen en er komen 11 paden en wegen op uit. Het is de Brink zelf, als groene taartpunt omzoomd door eiken, die deze naar alle kanten wegschietende ruimte op zijn plaats houdt en ruimte en rust geeft. De drie zijden van de Brink verschillen sterk maar zijn in zichzelf consistent:

- Het veld voor het poortgebouw van het Deelerwoud is afgezoomd met eiken. Het poortgebouw is gericht op de Arckelaan, en staat dus informeel overhoeks naar de Brink.
- Aan de zijde van de Oudeweg/Paalbergweg wordt de rand gevormd door een serie vrijstaande woningen met dwarskap en een beukenhaag voorlangs (zie volgende pagina). De kop bij de Zevensprong wijkt af in vorm en gebruik. Hier zijn de dwarskappen gekoppeld door een langskap en is hét ijsloket van Hoenderloo.
- Aan de zuidzijde staat het dorps huis. De naar de Brink gerichte gevel is gedraaid en blind als van een grote schuur. Ook de hoekpunten zijn zeer verschillend. De noordhoek is gericht op het open veld van de Hoenderloo Groep, dat achter de bomen zichtbaar is met daarachter de hellingen van de Veluwe. De zuidoosthoek is stil en informeel, met een wit huis tussen zandpaden en bos. De zuidwesthoek met het dorps huis en de fietsenmaker vormt de kop van het dorp.

Op de tekening hiernaast is de hiërarchie van de routes rond de Brink aangegeven. In de huidige situatie is die niet meer zichtbaar door de veelheid aan bestratingmaterialen, paaltjes, blokken, bankjes, verkeersborden en prullenbakken. De orde in de ruimte is als volgt te typeren:

- asfalt voor de verkeersroutes: Krimweg en Paalbergweg;
- halfverharding/zand voor alle overige paden: Middenweg, Arckelaan, Deelerwoud, Deelerweg en overige paden;
- ook halfverharding/zand op de knopen van de hoeken van de Brink;
- hagen voor de woningen, halfverharding voor het dorps huis en de winkels.

Zicht vanaf de Zevensprong in de richting van het poortgebouw van het Deelerwoud, het witte huisje tussen zandpad en bos, de Brink zelf en de reeks huizen met de ijstent op de hoek.

Zicht op de hoek Krimweg - Middenweg, gezien vanuit de hoek bij het dorps huis.

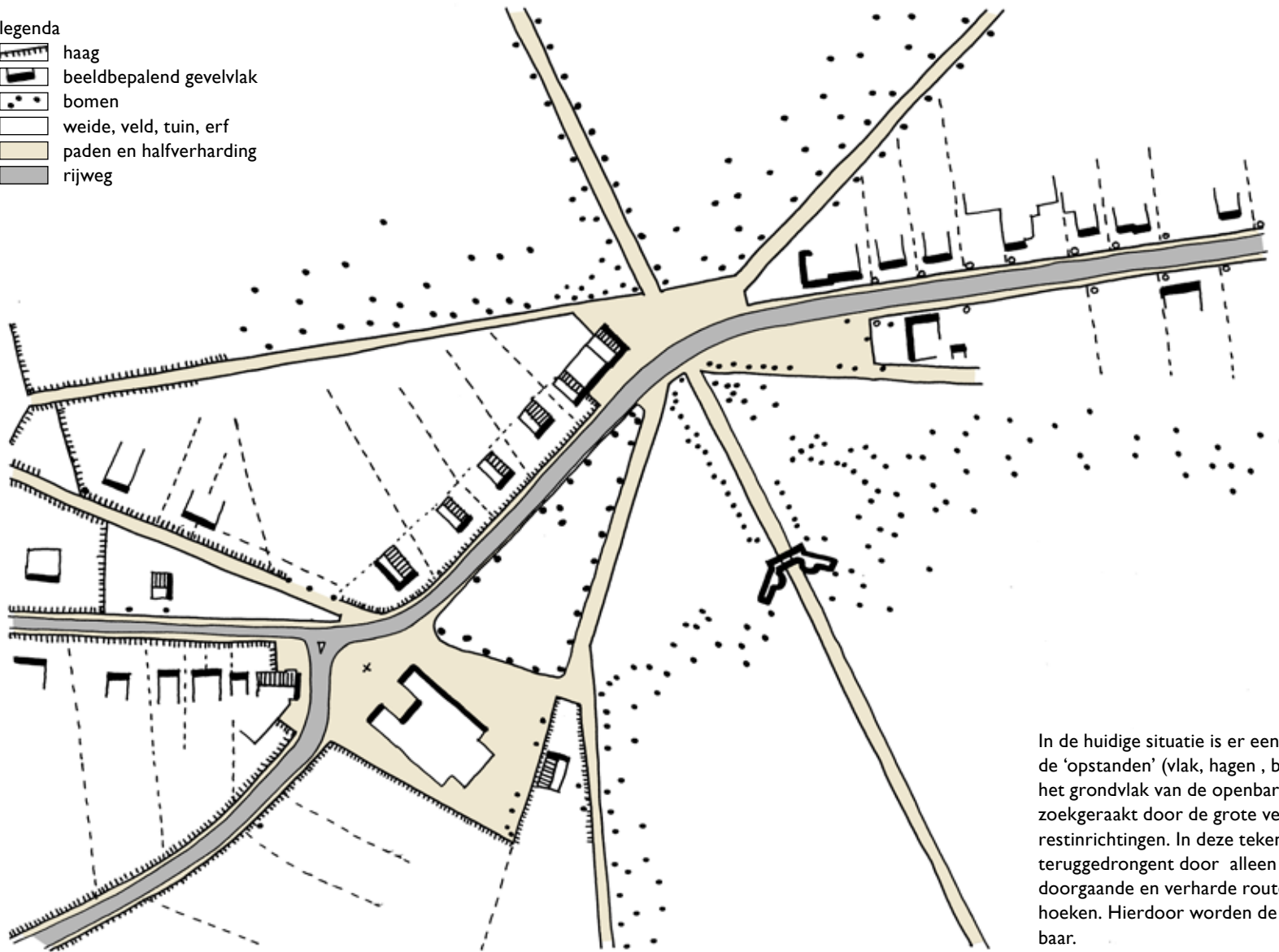
Zicht op de noordhoek, hoek Arckelaan, Oude Weg en Krimweg.

Zicht op de kop van het dorp, hoek Krimweg, Paalbergweg en Middenweg.

legenda

- haag
- beeldbepalend gevelvlak
- bomen
- weide, veld, tuin, erf
- paden en halfverharding
- rijweg

In de huidige situatie is er een heldere verhouding tussen de 'opstanden' (vlak, hagen, bebouwing, bomen) maar in het grondvlak van de openbare ruimte is de hiërarchie zoekgeraakt door de grote veelheid aan verhardingen en restinrichtingen. In deze tekening is die verscheidenheid teruggedrongen door alleen een verschil te maken tussen doorgaande en verharde routes en halfverharde paden en hoeken. Hierdoor worden de veelsprongen weer ervaarbaar.

Visualisering van het doorzicht over de brink naar de bebouwingsrand langs de Krimweg. Dit prachtig gelaagde doorzicht heeft als belangrijkste bouwstenen:

- het grasveld onder het bomen;
- het transparante bosje van stammen;
- de muziektent daarin opgenomen (niet getekend);
- de haag als continue erfafscheiding en ogenschijnlijk groene zoom van de brink;
- de contrastrijke reeks huizen als stevige achtergrond van hoge erfbeplanting.

Essentieel is de continuïteit van elke 'bouwsteenlaag'. Dat geldt vooral voor het ritme van de bebouwingsrand: de overeenkomst in kapvorm, nokrichting, hoofdvorm en positionering van de huizen onderling. De onderlinge afwisseling in het kleurbeeld en de kleine architectonische verschillen zorgen voor een mooi dorpsbeeld.

5. Veld tussen dorp en de Hoenderloogroep

Het glooiende veld loopt op van het dorp naar de Kampheuvel. De Arckelaan en de Laan van Eikenhof verdelen de ruimte in een scherp afgebakende en onbebouwde hoofdruimte (het Veld) met de Kampheuvel als blikvanger en grilliger gevormde zijruimtes die gedomineerd worden door de boerderij en de kerk. De Arckelaan en het open veld typeren de verhouding tussen de Hoederloo Groep en het dorp: verbonden en op afstand. De tussenliggende open ruimte staat onder het toezien oog van de kampheuvel, de boerderij, de directeurswoning en de kerk. Alle gebouwen staan aan en in de randen van de open ruimtes. De Arckelaan is ook een ruimte in zichzelf, een langgestrekte bomenkathedraal die afdalt naar het poortgebouw van het Deelerwoud en de Brink. Het gehele ensemble van open ruimtes en bebouwing is omzoomd door het bos.

Zijruimte: veld tussen de Van Arckelaan en de kerk.

De 'bomenkathedraal' van de Van Arckelaan.

Langs de Van Arckelaan villa in het bos, boerderij (Ottho hoeve) aan de rand van het veld.

Vanuit het noorden: Ottho hoeve schuift in het beeld van de Van Arckelaan.

Langs de Van Arckelaan: rij van drie stallen in het veld.

De directeurswoning in de bosrand.

Het gloeiende veld tussen het dorp en de Kampheuvel.

overgang erf openbare ruimte rol van het landschappelijk kader

“Erven maken het landschap.

Een erf is een ensemble van bebouwing en beplanting, een eenheid. Samen met de wegbeplanting, de bossen en de grotere nederzettingen zijn zij de massa die de structuur van het landschap vormen. Bouwen aan erven is dus bouwen aan de structuur van het landschap.”
(Jongh, H. de, *Groot Apeldoorns Landschaps Koekboek*, Apeldoorn)

Op de boerenerven bestond dit ensemble uit het hoofdgebouw, een aantal bijgebouwen met daaromheen een siertuin, moestuin en boomgaard. De hiërarchie tussen hoofd- en bijgebouwen was afleesbaar aan een verschil in positionering en richting op het erf, en verder in de grootte, de materialisering en de detaillering van de verschillende gebouwen. Het maaiveld van het erf was meestal onverhard.

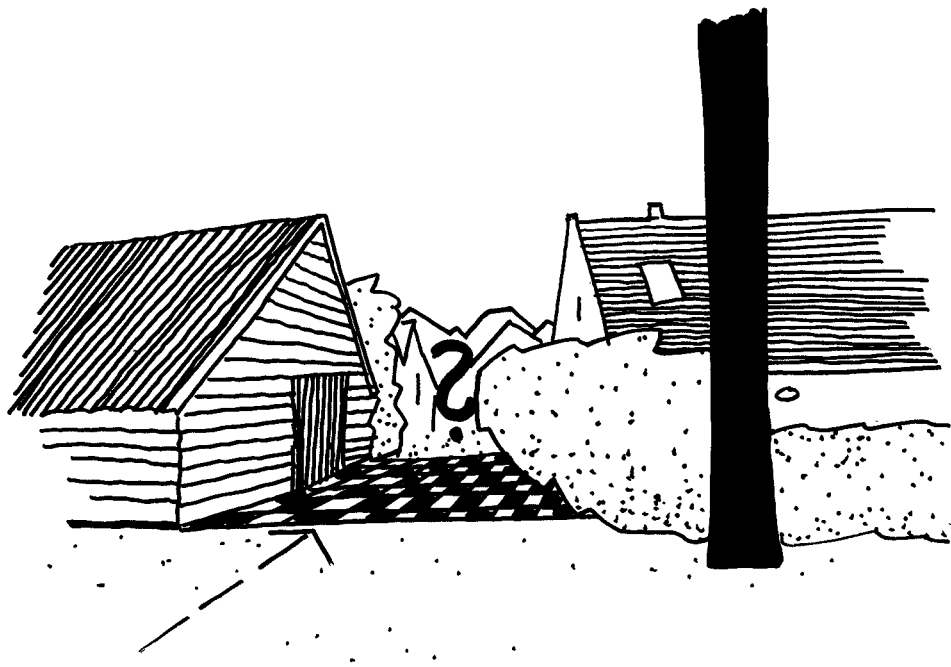
Erven maken ook het landschap in het dorp. Elk erf is een wereld op zich die bijdraagt aan de beleving vanuit de openbare ruimte. Erven maken de openbare ruimte. In de dorpskern van Hoenderloo is goed te zien wat het effect kan zijn van de toenemende verstening van voortuinen en tussenruimtes op het zicht vanaf de weg. De ruimte tussen de huizen wordt steeds krappere en wordt vooral gebruikt als parkeerplek. Er is geen groen meer te zien. Hier stopt het landschap letterlijk. Het gevoel van losheid en nabijheid van natuur komt even niet meer op. Een dergelijk doorzicht zou overal kunnen zijn, maar je verwacht het zeker niet in een dorp als Hoenderloo.

Illustraties van twee verschillende voorbeelden van doorzichten op boerenerven vanaf de openbare weg.

In het linker voorbeeld is verrommeling opgetreden door het dicht geslibde doorzicht op een aantal bijgebouwen en de betegeling van het maaiveld, direct grenzend aan het voetpad.

In het rechter voorbeeld sluit het maaiveld van het erf naadloos aan op het zandpad. Het doorzicht is gelaagd door een helder samenspel van beplanting en bebouwing: de haag met de houten poort, een pluk hoge bomen, de stal met daarachter het hoofdgebouw, een tuinhekje met weer daarachter een tuin en, als stevig landschappelijk kader, de dichte bomenrand op de achtergrond.

bebouwingsranden langs open ruimtes

De kwaliteit van de open ruimtes wordt voor een belangrijk deel bepaald door de verschijningsvorm van de randen.

Mooie balans tussen overeenkomst en afwisseling.

Contrastrijke reeks huizen tegen de bosrand. Essentieel daarbij is af en toe een wit huis.

Ondorps beeld door identieke herhaling. Zorgvuldig vormgegeven maar te formeel voor deze locatie.

straatbeelden

Karakteristiek straatbeeld in het dorp: een rustige rijloper, een molgoot en een grindberm met af en toe een plukje hoge bomen die de kleinschalige diversiteit van de bebouwing overkoepelen en 'vasthouden'. Overwegend groene voortuinen met dwars- dan wel langshagen zorgen voor een groene buffer naar de bebouwing. Alle huizen hebben schuine daken en een overwegend lage goothoogte.

Een monotoon en ondorps straatbeeld dat overal zou kunnen zijn. Het beeld bestaat alleen uit complexmatige bebouwing aan weerskanten van de weg. De goothoogte is overal even hoog en de nokrichting is overal gelijk.

Een veel dorps straatbeeld door het asymmetrische profiel van de bebouwing. Het beeld bestaat aan de ene kant uit complexmatige bouw met hoge goothoogte en aan de andere kant uit individuele bebouwing met eveneens hoge goothoogte maar wisselende nokrichtingen.

structuurbeeld open ruimte in de Achterkrim

De Achterkrim ligt als een waaier tussen de grote bosontginningen en landgoederen. De rand van het bos is de rand van de Achterkrim. De zuidgrens bestaat uit de rand van het Deelerwoud, de noordgrens uit de randen van onder andere de Hoenderloo Groep en landgoed Varena. In de Achterkrim ligt de open ruimte niet rondom de bebouwing maar ertussen.

1. Lint met doorzicht naar de bosrand

De Krimweg is de hartlijn van het gebied. Hier staat de meeste bebouwing. Het westelijk deel, vlak bij de Zevensprong is ondertussen aaneengesloten bebouwd. Meer naar het oosten zijn er open velden die de achterliggende bosrand zichtbaar maken. Het is van belang om deze groene kamers open te houden..

2. Coulissenlandschap (zie volgende pagina's)

Ten noorden van de Krimweg is de bebouwing schaars. Het zijn accenten in een zacht glooiend agrarisch coulissenlandschap. De lanen en paden worden zichtbaar door de bomen die erlangs staan en niet door lintbebouwing.

3. Kromme laan

De Elisabethweg is een ruim verkaveld gebied. Er zit veel ruimte op de kavels en er zijn veel doorzichten, maar kleiner van schaal en 'huiselijker' dan in het coulissenlandschap. Het kader voor deze huiskavels wordt gevormd door de wegdraaiende eiken aan weerszijden van de weg.

4. Grote kamers

Na de Elisabethweg zijn er nog twee grote diepe kamers, en dan begint ook in de Achterkrim het bos.

hoogtelijnen en ruimtevorm

Zicht vanaf de Krimweg naar de zuidelijke bosrand.

Grote kamer noordelijk van de Krimweg.

Elisabethweg, het rechte stuk van de kromme laan.

Achterkrim - coulissenlandschap

Het coulissenlandschap gezien vanaf de Brouwersweg.

Verrassend uitzicht na de knik van de Brouwersweg met de Oudeweg: het witte huis tegen de donkere, hoger gelegen bosrand.

Erven maken het landschap: het coulissenlandschap van de Krim.

Een kleine knik in de weg heeft in een landschap met overwegend rechte wegen en orthogonale kavels een opvallend effect, vooral als er langs de randen bomen staan. Het ruimtebeeld oogt daardoor losjes. Hier en daar liggen erven ingebed in het omringende landschap, en van elkaar gescheiden door open velden. Soms komt de bosrand in de verte heel even in het zicht.

waardering

Hoenderloo heeft een relatief jonge, maar desalniettemin bijzonder rijke geschiedenis. Talrijke relictten daarvan zijn behouden en maken de historie van het dorp beleefbaar.

Uit de vroegste fase – circa tweehonderd jaar geleden – toen Hoenderloo ontstond als een clandestien gehucht van armoedige bos- en heidearbeiders resteert weinig. Plaatsen van herinnering zijn het standbeeld ‘De Plagensteker’ voor het Dorpshuis aan de Paalbergweg 26 (Francisca Zijlstra, 1982), de nog in bedrijf zijnde Gelderse Bezembinderij aan de Krimweg 102-104 en de schaapskooi bij Krimweg 59. Het agrarische verleden is goeddeels uit het dorp verdwenen. Het belangrijkste overblijfsel in de categorie streekeigen hallehuisboerderijen is - mede vanwege de markante ligging temidden van weilanden naast de kerk - de boerderij Heldringsweg 11 (gemeentelijk monument). Weliswaar veel minder gaaf maar voor dit ensemble van groot belang is de boerderij met bijgebouwen aan de Middenweg 18. Vanwege de zeldzaamheidswaarde van dit bouwtype binnen het onderzoeksgebied zou ook Brouwersweg 85 aan een nader onderzoek onderworpen moeten worden.

Mede door de bemoeienis van dominee O.G. Heldring ontwikkelde Hoenderloo zich in de tweede helft van de negentiende eeuw tot een zelfstandig dorp. De vestiging van de Stichting Hoenderloo en de exploitatie van diverse landgoederen brachten voorspoed (zie volgende hoofdstukken). Van de belangrijkste eerste verworvenheden voor het dorp zijn de waterput en de kerk bewaard gebleven. Beide rijksmonumenten getuigen van de geestdrift en betrokkenheid van filantroop Heldring. Beeldbepalend is de excentrische, solitaire en verhoogde ligging van de kerk op een heuvel met een ‘lege’ voorgrond. Het gemeenschaps- en verenigingsleven kregen in 1925 een markante uitdrukking in de bouw van een muziektent voor de lokale muziekvereniging nabij de zevensprong (gemeentelijk monument). De wens om de leefomstandigheden van de land- en bosarbeiders te verbeteren spreekt ook uit het woningbouwcomplex ‘De Landwoning’ aan de Elisabethsweg. De

stedenbouwkundige opzet met (half)vrijstaande woningen aan weerszijden van een laan is karakteristiek. De woningen zelf zijn daarentegen veelal sterk gewijzigd. De religieuze zelfstandigheid van Hoenderloo werd na de Tweede Wereldoorlog nogmaals bevestigd door de bouw van een gereformeerde kerk aan de Krimweg: een eenvoudig maar markant gesitueerd bouwwerk. In de directe omgeving is de complexmatige verdichting kenmerkend voor de tijd van ontstaan maar niet monumentaal.

In het huidige wegenpatroon is de geleidelijke transformatie ervan goed afleesbaar. Het onregelmatige patroon van oude zandpaden is overschreven door een rationeel patroon van ontginningswegen. De hoofdroutes hebben zich gevoegd naar de veranderende eigendomsverhoudingen. In de twintigste eeuw is het historische wegenpatroon in het dorp verder verdicht. Aan de randen van het dorp maken open ruimten (veelal weiden) het dorp even los van het omringende bos: enclave in het boslandschap.

beschermde monumenten (zie ook bijlage 2 en 4)

rijksmonumenten

- Apeldoornseweg z.n., hoek Krimweg (zgn. Heldringsput).
- Heldringsweg 10 (kerk met consistoriekamer).
- Heldringsweg 20 (woonhuis Arcke).

gemeentelijke monumenten

- Heldringsweg 11 (boerderij en schuur).
- Krimweg z.n. hoek Delerweg (muziektent).
- Krimweg z.n. hoek Delerwoud (trafo).

potentiële monumenten (zie ook bijlage 3 en 4)

lopend onderzoek:

- Krimweg 8-10 (voormalig kerkgebouw).
- Krimweg 21 (Elektriciteitsmuseum).
- Paalbergweg 35-41 / 63-69 (rijtje sociale woningbouw).

nader te onderzoeken:

- Brouwersweg 85 (boerderij met bijgebouwen).
- Krimweg bij 59 (schaapskooi).
- Middenweg 18 (boerderij met bijgebouwen).
- Heldringsweg bij 10 (waterput).

aanbevelingen

Voor een betere beleving van het historisch gegroeide dorpslandschap van Hoenderloo zouden de volgende kwaliteiten (beter) benut moeten worden:

algemeen

- De grote structuur van het dorp als een open enclave in het bos als geheel leesbaar houden. Aandacht voor de overgang bos – open ruimte en dorp.
- Koester en handhaaf het stelsel van open ruimtes in en rondom het dorp, handhaaf de blikvelden en de zichtlijnen op de achterliggende bosrand. Nader onderzoeken hoe het behoud van het stelsel in het bestemmingsplan kan worden opgenomen
- Handhaaf en versterk de heldere ruimtelijke verbindingen tussen de open ruimtes onderling (groen stelsel).
- Houdt de kruisingen helder en overzichtelijk. Verwijder de obstakels en struiken, de overbodige verschillen in de bestrating en soms zelfs de hagen.

dorp

- Koester het ontspannen, losse en groene dorpsbeeld.
- Maak de differentiatie tussen wegen zichtbaar in de materialisatie en de detaillering van het wegdek: asfalt voor doorgaande wegen, klinkers met grindbermen en molgoten voor dorpsstraten en de onverharde zandpaden. Zonder de rode markering van de fietspaden zouden sommige wegen zich beter voegen in het dorpsbeeld.
- Op veel plekken in het dorp, bijvoorbeeld langs de Middenweg of rondom de Brink, zou het maaiveld een stuk rustiger en dorpsger oger indien er meer halfverharding zou zijn. De paden in het dorp zouden daarmee sterker dan nu met elkaar een ruimtelijk stelsel vormen.
- Maak de differentiatie tussen wegen zichtbaar in de boombeplanting: laanbeplanting langs het gedeelte van de Krimweg buiten de dorpskern en boomplukken langs dorpsstraten en zandpaden.
- Koester de laanbeplanting en de hoge boomplukken in het straatbeeld.
- Ook de ruimte in het dorp bepaalt het dorps karakter. Overhoekjes, soms privétuinen, maar ook openbare

overhoeken zoals de brinken geven lucht in het dorp. Ook weides en boomgaarden brengen die lucht in het dorp waarmee het landschap van buiten het dorp in het dorp in het klein wordt herhaald. (uit: Groot Apeldoorns Landschaps Kookboek).

- Behoud de bestaande doorzichten naar de open ruimtes rondom de dorpskern.
- Behoud de blikvangers aan de uiteindes of in de bochten van de straten.
- Behoud het asymmetrische straatprofiel, de overeenkomst in bouwhoogte aan weerskanten en de variatie in de positionering en architectonische uitwerking.
- Behoud de verspringende rooilijnen.
- Behoud de kleine bouwstromen: weinig complexmatige bouw maar altijd in combinatie met individuele bouw.
- Behoud de gelaagde doorzichten tussen de huizen onderling met ruimte voor groene erfafscheidingen. Voorkom verstening van het erf.
- Behoud de gelaagde overgangen tussen openbaar en privé: ruimte voor groene voortuinen (voldoende diepte).
- Behoud de hellende daken en lage goothoogtes. Aandacht voor het materiaal van de dakbedekking, de kleur en de detaillering.
- Behoud de landelijke uitstraling van de zandwegen, de onverharde paden en de grindbermen als karakteristieke onverharde elementen in de openbare ruimte in Hoenderloo.

specifieke locaties

Krimweg:

- Verwijder de obstakels en op termijn de praktijkruimte rondom de eiken langs de Krimweg tussen de voormalige gereformeerde kerk en de Heldringsput. Maak de ruimte en de relatie met de Houtkamp weer ervaarbaar. Aandacht voor de ruimtelijke continuïteit van het maaiveld. Voorkom afgesloten domeinen door omheining met hagen. Herinrichting van de ruimtes rondom de put en de voormalige kerk zijn wenselijk, evenals de ruimte als geheel. Geen bebouwing toevoegen.

Middenweg:

- Aandacht voor de opeenvolging van bijzondere plekken

langs de Middenweg: de blik naar de kerk, het doorzicht op het erf en het aanzicht van de voormalige witte boerderij, het aanzicht van het schoolterrein etc. Meer zorg voor gelaagde landschappelijke overgangen.

- Aandacht voor een meer gelaagd en contrastrijk uitzicht vanaf de kerkheuvel op het dorp.

Bebouwingsranden langs open ruimtes:

- Aandacht voor de verschijningsvorm van de reeks huizen. Het geheel is meer dan de som der delen. Aandacht voor een mooie balans tussen overeenkomst en afwisseling (zie voorbeelden p.66). Eenvoud en helderheid in vorm, verscheidenheid in detail en kleurbeeld. Voorkom een te formele architectonische vormgeving.

Achterkrim:

- Koester en handhaaf het stelsel van open ruimtes rondom het dorp en in de Achterkrim en voorkom verdichting door bebouwing.
- Bebouwing in de bosrand: aandacht voor het kleurbeeld en de rol van de bosrand in het ruimtebeeld. Zo is bijvoorbeeld de bebouwing rond de kerk donker, maar in de Achterkrim juist contrasterend, niet te donker of wit.

Nieuwbouwlocaties en parkeren:

- Het stelsel van open ruimtes is van groot belang voor de ervaring van de landschappelijke situering van Hoenderloo. Met de open ruimtes dient dus zeer zorgvuldig te worden omgegaan. Het is niet zozeer de bebouwing, maar vooral de situering van de bebouwing die onderscheidend is. Het stelsel van open ruimtes zoals aangegeven op blz. 46 en blz. 70 dient te worden gerespecteerd en behouden. Er kan geen bebouwing worden toegevoegd. Buiten dit stelsel kan wel gebouwd worden, mits zorgvuldig ingepast in de omgeving.
- Bij bebouwing op nieuwe locaties dient het te gaan om kleine, herkenbare ruimtelijke eenheden. De tussenruimte en landschappelijke gelaagdheid moeten ervaarbaar blijven.
- Parkeren mag niet zichtbaar zijn vanuit de grotere open ruimtes. De landschappelijke inpassing van bebouwing, parkeerterrein en erfafscheidingen dient een toetsbaar onderdeel van de planvorming te zijn, vanaf de eerste schetsen. (zie blz. 26 t/m 29).

Portierswoning Deelerwoud. Hoenderlo

landgoederenlandschap

In de negentiende eeuw verkochten de Marken veel grond aan adellijke families en rijke zakenlieden. Zij lieten het terrein ontginnen en aanplanten met bos voor de productie van hout en/of het creëren van een recreatief landgoed. Zo ontstond in relatief korte tijd een krans van particuliere landgoedbossen rondom Hoenderloo. De landgoederen legden de basis voor de huidige bezitseenheden en het bosrijke karakter van de Veluwe. Omdat deze bezittingen moeilijk rendeerden en de erfgenamen veelal binding misten, werden de landgoederen één of enkele generaties later verkocht aan de overheid of natuurbeschermingsorganisaties, zoals Natuurmonumenten (sinds 1905) en de Stichting Het Geldersch Landschap (sinds 1929). Sindsdien is de overheid de belangrijkste eigenaar van landgoedbossen op de Veluwe. De (voormalige) landgoederen liggen weliswaar buiten het onderzoeksgebied maar zijn onlosmakelijk met Hoenderloo verbonden. Derhalve worden ze op hoofdlijnen meegenomen in dit onderzoek.

bosbouw

De gemene woeste gronden en het van oorsprong middeleeuwse markenstelsel verloren gaandeweg de negentiende eeuw hun oorspronkelijke functie en waarde. Dat kwam onder andere door de invoering van de burgerlijke gemeente als bestuursorgaan, de uitvinding van de kunstmest en – als gevolg daarvan - de teloorgang van de schapenhouderij, en de stimuleringsmaatregelen van

boven: Aanplant van bos op woeste grond in de jaren dertig, hier de Loenermark.

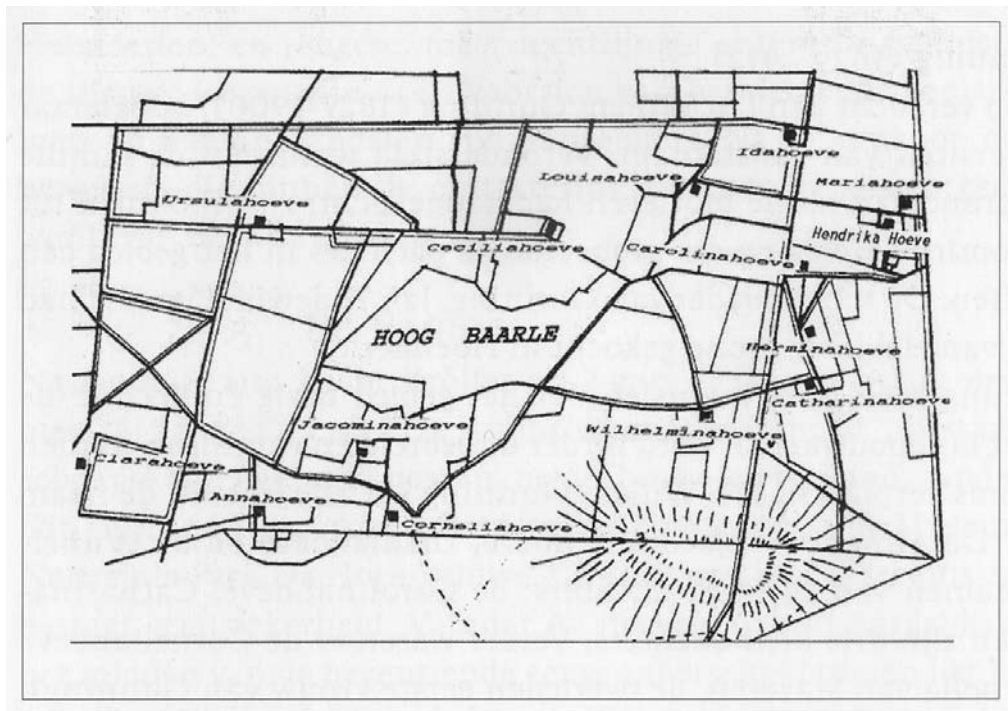
links: Deelerwoud met poortgebouw gezien vanuit het dorp (bron: gelderlandinbeeld.nl).

de rijksoverheid om de woeste gronden te ontginnen. Nadat de rijksoverheid de geërfden van de markegronden verplichtte tot het ontginnen van de gronden, bleken zij niet kapitaalkrchtig genoeg. De markegenootschappen moesten hun land verkopen en hieven zichzelf uiteindelijk op, zoals de Speldermark in 1870. Het grondgebruik en de gezags- en eigendomsverhoudingen veranderden destijds ingrijpend. Tijdelijke belastingvrijstelling voor het ontginnen van woeste grond trok vanaf 1840 veel kapitaalkrchtige investeerders aan. Zij legden zich toe op de bosbouw omdat dat de enige bedrijfsvorm was die de zandgronden op de stuwwal productief kon maken. Maar zelfs dan nog was winst maken met heideontginningsbossen een kwestie van lange adem. Korte termijn overwegingen voor investeerders om in dit avontuur te stappen waren het statusverhogende effect van grondeigendom en de recreatieve mogelijkheden, zoals het organiseren van jachten en het bouwen van een zomerhuis.

De ontginning en bebossing verliep op hoofdlijnen als volgt. De grondeigenaar gaf het beheer veelal in handen van een rentmeester en de uitvoering in handen van een (locale) werkbaas. Op het gebied van de land- en bosbouw kon vanaf 1888 advies worden ingewonnen bij de Nederlandsche Heidemaatschappij. De werkzaamheden begonnen met het kaalbranden van de heidegrond en het aanharken van de as. Daarna volgde het ploegen: aanvankelijk met de hand en later met hulp van ossen en zware trekpaarden. In Hoenderloo werd lang vastgehouden aan het handwerk met de spade als vorm van werkverschaffing voor een groot aantal inwoners. Na het ploegen werden de kluiten gebroken met kettingen. De aanwezige bomen werden gekapt, stobben gerooid en de diepste onefenheden geëgaliseerd. Vervolgens werden in het vroege voorjaar het zaad van de grove den uitgezaaid en met zand afgedekt of jonge bomen aangeplant. De eerste jaren waren dat vooral grove dennen in verband met het hout dat nodig was voor de mijnen in Zuid-Limburg en België. Het pootgoed werd gedeeltelijk in de omgeving opgekweekt (zaad oogsten, drogen, zaaien, uitdunnen en verpoten) en

Parcelering productiebos, kaartuitsnede 1906 (Copyright Dienst voor het Kadaster en Openbare registers, Apeldoorn 2010).

Kaart landgoed Hoog Baarlo met de hoeven (bron: De Hoge Veluwe in de 19e eeuw).

gedeeltelijk over het Apeldoorns Kanaal vanuit Noord-Brabant aangevoerd. Het pootgoed groeide na herhaaldelijk uitdunnen uit tot een volwaardig bos. Het uitgedunde hout werd gebruikt voor bonenstaken, mijnhout, turflatten, paalhout en stutwerk. Het gekapte hout van de volgroeide naaldbomen werd gebruikt voor heipalen, bouw materiaal, zaag- en brandhout. Meubel- en wagenmakers gebruikten hout van de loofbomen. Kenmerkend voor dergelijke productiebossen was de grote schaal, de eenvormigheid, het rastervormige padenpatroon (zogenaamde bunderwegen) en de rechthoekige boomvakken van één hectare groot. Op de historische kaarten contrasteren deze rechte lijnen sterk met de oudere slingerende wegen. Dergelijke overwegend uit naaldhout bestaande productiebossen zijn later geleidelijk omgevormd naar meer natuurlijke gemengde bossen.

landgoederen

Hoenderlo raakte in de negentiende eeuw langzaam maar zeker aan alle kanten ingesloten door heideontginningsbossen. De voor schapen toegankelijke heidevelden namen snel in omvang af. Schapenhouders deden hun dieren van de hand en gingen als landarbeiders werken in de bosbouw. De nieuwe landeigenaren hadden immers veel werkrachten nodig voor de aanleg van wegen, het bewerken van de woeste gronden en de aanplant van bomen. Er was destijds zoveel werk dat daarvoor zelfs gezinnen uit de Betuwe naar Hoenderloo werden gehaald. De dorpsbewoners konden terecht op verschillende landgoederen en terreinen rond het dorp: 'Hoog Baarlo', 'Deelerwoud', 'Varena', 'Hoenderloo', 'Hoenderlose Bos', 'De Hoge Veluwe' en 'Christelijke Vrienden'. De Christelijke Vrienden van dominee Heldring kochten tussen 1845 en 1848 ruim 800 hectare heidegrond ter plaatse van het huidige dorp Hoenderloo. Aan de bijzondere geschiedenis van de Christelijke Vrienden is een afzonderlijk hoofdstuk gewijd.

Hoog Baarlo

De aanduiding Groot en Kleijn Barlo komt al voor op de kaart van N. van Geelkercken uit 1629. Het betrof destijds

een aantal begroeide heuvels zonder bebouwing. In 1803 liet P.W.L. Baron Quarles de Quarles daar een boerderij bouwen. Na enkele eigendomswisselingen werd het bezit in 1845 doorverkocht aan A.P. van Ingen (1808-1879), tuinman en rentmeester van Baron Van Heeckeren van Enghuizen. Door aankopen in 1845 en 1851 vergroete Van Ingen het gebied tot 136 hectare. Bij zijn overlijden in 1879 bestond het landgoed 'Hoog Baarlo' uit 75 hectare heide, 39 hectare bos en 22 hectare bouwland aan weerszijden van de Delenseweg. In dat jaar werd 'Hoog Baarlo' verkocht aan J.H. Gunning (1827-1900) die behoorde tot de vriendenkring van dominee Heldring. Hij probeerde de pachters in het gebied een beter bestaan te verschaffen. Zijn zoon had minder affiniteit met het landgoed en verkocht het in 1912 aan de familie Kröller-Müller.

Deelerwoud

In 1815 kocht J. Kleijn het grootste deel van de buurtschap Deelen. In 1841 verkocht de weduwe 1400 hectare zandverstuivingen en heidevelden aan W.G. baron van Heeckeren van Enghuizen, eigenaar van Sonsbeek in Arnhem. Hij begon met de ontginning en het aanplanten van bossen ten behoeve van de jacht. Daartoe werden omstreeks 1850 houten paardenstallen met bijbehorende woningen gebouwd (nog aanwezig). In 1884 kwam het Deelerwoud in handen van W.M.A. baron van Heeckeren van Enghuizen. Hij kocht in 1898 een deel van Varenna en verkocht in 1899 Sonsbeek. Omstreeks 1895 liet hij bij de houten stallen een huis bouwen, dat daarna herhaaldelijk werd verbouwd en in de Tweede Wereldoorlog grotendeels verwoest. Thans resteert hiervan een in 1960 sterk verbouwd deel. In 1911 verkocht Van Heeckeren het hele landgoed Deelerwoud aan mevrouw Eloise Brantsen-Whiting uit Parijs die het in 1919 doorverkocht aan de familie Repelaer in wiens particuliere handen een deel van het landgoed nog steeds is (675 hectare). Het andere deel werd in 1967 verkocht aan de Vereniging Natuurmonumenten. Deze familie heeft het landgoed verder ontgonnen en geschikt gemaakt voor land- en bosbouw. Daarnaast breidden zij het kasteel uit en lieten een poortgebouw bouwen. Het poortgebouw

(Deelerwoud I, rijksmonument) en de grotendeels houten watertoren dateren uit 1923-1924 en zijn ontworpen door de Haagse architect J. Molena. Omstreeks 1918 tekende L.A. Springer voor het tuinontwerp.

Ten oosten van het Deelerwoud ligt 'De Woeste Hoeve' (Oude Arnhemseweg 292, gemeentelijk monument), één van de laatste restanten van het gelijknamige gehucht. 'De Woeste Hoeve' is getuige de jaartalankers in 1771 gesticht als pleisterplaats op de kruising van de handelsroutes Arnhem-Hatterem en Barneveld-IJsselgebied. Al in de late middeleeuwen stonden op deze plek enkele boerderijen en een herberg omgeven door een kleine enk, woeste gronden, een fles (vennetje) en zandverstuivingen. Bij het gebouw stonden twee doorrijstallen aan weerszijden van de weg (één behouden). Delen van het gehucht Woeste Hoeve werden in de jaren dertig van de twintigste eeuw gesloopt voor de verbreding en gedeeltelijke verlegging van de Arnhemseweg. In de directe omgeving staat nog een houten voormalige boswachterswoning uit 1921 (Woeste Hoefweg 95, hoek Oude Arnhemseweg).

Varenna

De eerste koper in de Speldermark was de Haarlemse officier van Justitie Jhr. mr. A.A. Delcourt van Krimpen (1810-1884). Hij kocht in 1845 ruim achthonderd hectare woeste grond. Later breidde hij het gebied geleidelijk uit tot uiteindelijk 946 hectare. Zijn landgoed strekte zich uit van Hoenderloo in het westen tot voorbij De Woeste Hoeve in het oosten, en van de gemeentegrens in het zuiden tot aan de Krimweg in het noorden. Hij noemde zijn eigendom 'Varenna': een ompaald gebied bestemd voor de jacht en de ontginning. Delcourt stelde J.M. Bijdam uit Hoenderloo aan als werkbaas. Hij liet dennen poten op 400 hectare, eikenstek aanplanten op 120 hectare, lanen aanleggen met een totale lengte van 23 kilometer en een grindweg aanleggen langs zijn landgoed naar de Arnhemse Straatweg (1850). Verder werden er vier woningen, een schaapskooi en een boerderij gebouwd. Bij het overlijden van Delcourt in 1884 bestond driekwart van zijn landgoed uit dennen, hakhout en opgaande bomen. Het andere

De Woeste Hoefweg leidt door het Deelerwoud.

De Woeste Hoeve (bron: Coda).

Kaart van landgoed Varena (bron: Weel 1998).

Entree tot het landgoed Varena.

Entree tot het Hoenderlose Bos.

kwart betrof heide, zand en wegen. Het landgoed werd verdeeld onder zijn drie zoons die in 1890-1891 nog een wildbaan aanlegden. In 1898 verkocht een van de zoons de helft van het oorspronkelijke landgoed aan W.M.A. baron van Heeckeren van Enghuizen. Deze helft sloot aan op zijn landgoed 'Deelerwoud'. Op het resterende deel van 'Varena' bouwde A.A. Delcourt van Krimpen jr. een jachthuis aan de weg tussen Woeste Hoeve en Beekbergen (in 1951 grondig verbouwd). Hier woonde de boswachter. Het jachthuis bestaat niet meer, wel de bijbehorende schuren. Varena werd in 1986 verkocht aan Staatsbosbeheer.

Hoenderloo

Grootgrondbezitter J.B.C. Sickesz (1807-1880) verwierf in 1846 ongeveer 1200 hectare grond van de geërfden van de Otterlo en noemde het gebied 'Hoenderloo' (het noordelijke deel van het huidige Nationale Park De Hoge Veluwe). Het gebied bestond uit heidevelden en zandverstuivingen waaronder Het Otterlose Zand. Hij liet een rationeel patroon van haaks kruisende lanen aanleggen, waaronder de huidige Houtkampweg, en de tussenliggende vakken inplanten met hoofdzakelijk dennen als stuthout voor de mijnbouw. Het landgoed beschikte over een eigen kwekerij voor pootgoed. Van de pachterswoningen die Sickesz tussen 1846 en 1855 liet bouwen, is alleen het verbouwde pand Delerweg 2 in Hoenderloo behouden. In 1880 stierf de stichter en ging het landgoed over op zijn enige zoon C.J. Sickesz (1839-1907), mede-oprichter en voorzitter van de Nederlandsche Heidemaatschappij. Na diens overlijden in 1907 kwam het landgoed in handen van zijn achterneef W.P. Hubert. Zijn drie dochters verkochten het landgoed 'Hoenderloo' in 1909 aan de firma N.V. Exploitatie Maatschappij Wm. H. Müller & Co. te Rotterdam van de familie Kröller-Müller.

Hoenderlose Bos

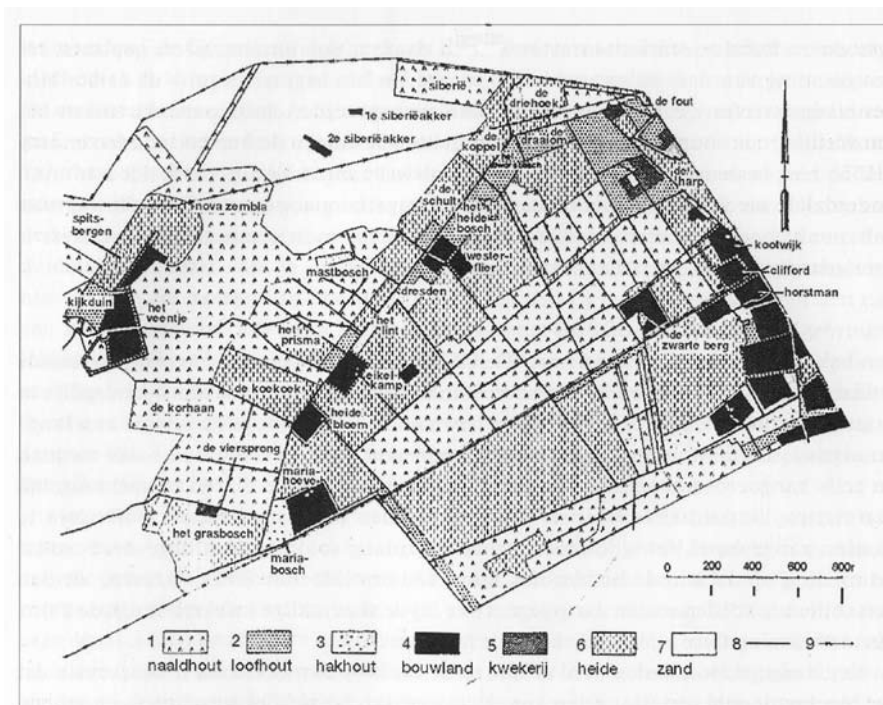
De Amsterdamse koopman Chr.P. van Eeghen was ook geïnteresseerd in de ontginning en kocht in 1848 140 hectare woeste grond van de Speldermark en gaf het landgoed de naam 'Maatschappij Landontginning Hoenderloo',

beter bekend als het 'Hoenderlose Bos' of 'De Varkensbaan' in de volksmond. Hij liet een woning bouwen voor zijn werkbaas J. Bijdam. Een jaar later waren 7 hectare ingezaaid met dennenzaad, 2 hectare beplant met eikenstek, een beukenlaan gepland en een lage wal met berken opgeworpen als afscheiding. In 1858 was bijna 90% van het landgoed ontgonnen: dennenbomen, eikenhakhout, akkerland en nog een klein stuk heidegrond voor de schapen. In dat jaar werd het eerste eikenhakhout verkocht. Later vergroete Van Eeghen zijn landgoed tot 557 hectare dat zich uitstreckte van Hoenderloo tot Ugchelen. Hij verkocht het deel ten westen van de grindweg Hoenderloo – Ugchelen in 1910 aan de familie Kröller-Müller. Daarmee kregen zij de beschikking over een bosgebied met voldoende dekking voor het wild. Bij de aanleg van het tracé Apeldoornseweg – Otterloseweg in 1919 kwam het Hoenderlose Bos gescheiden te liggen van het omrasterde gebied van 'De Hoge Veluwe'.

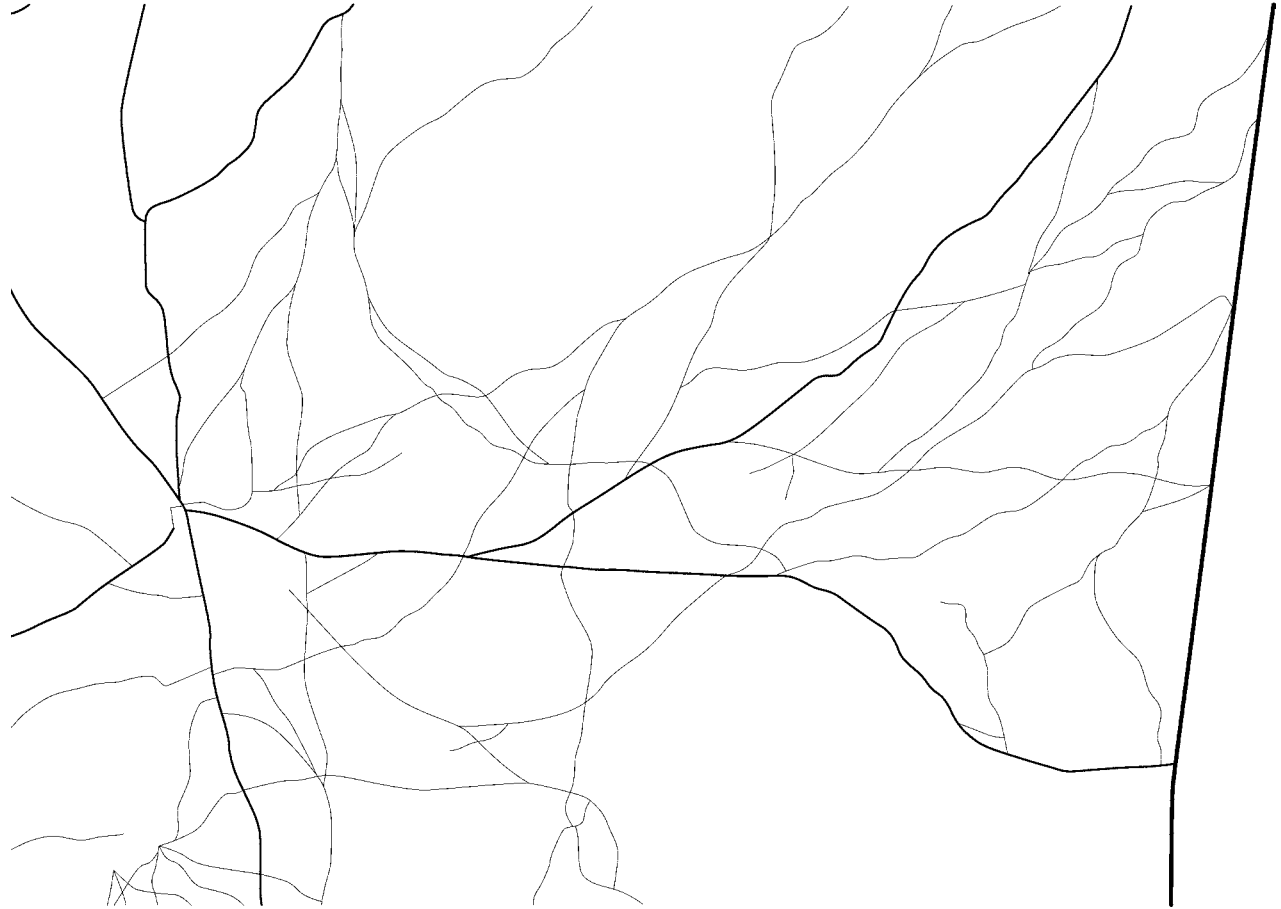
De Hoge Veluwe

Tussen 1909 en 1921 kocht de N.V. Exploitatie Maatschappij Wm. H. Müller & Co. namens de familie Kröller-Müller diverse landgoederen en terreinen op de Veluwe met als doel het in te richten als een omheind jacht- en rijgebied. Het beheer werd aanvankelijk uitbesteed aan de Nederlandsche Heidemaatschappij. Het grote aaneengesloten gebied werd uiteindelijk bekend onder de naam landgoed 'De Hoge Veluwe'. De reeks verwervingen begon in 1909 met de aankoop van de landgoederen 'De Harskamp' en 'Hoenderloo'. Daarna volgden nog de aangrenzende landgoederen cq. terreinen 'Hoog Baarlo', 'De Bunt', 'De Pampel' (met de Franse Berg) en het 'Hoenderlose Bos'. Het echtpaar Anton George Kröller en Helene Kröller-Müller liet wild importeren en uitzetten voor de jacht. Daarnaast realiseerden zij een aantal bijzondere bouwprojecten: het jachtslot Sint Hubertus (H.P. Berlage, 1915-1920), het onvoltooide kunstmuseum aan de voet van de Franse Berg (1921) en vijf vrijwel identieke dienstwoningen aan de Harskampseweg en de Otterloseweg in Hoenderloo (A.J. Kropholler, 1919-1921). Door geldgebrek werd de

bouw van het museum een jaar later stilgelegd. Financiële problemen in het familiebedrijf noodzaakten in 1935 tot de overdracht van het landgoed aan de Stichting Het Nationale Park De Hoge Veluwe. In het opengestelde landgoed kreeg de kunstcollectie van een permanente plek in een nieuw museumgebouw (H. van de Velde, 1938). Het voormalige landgoed bevindt zich grotendeels op het grondgebied van de gemeente Ede. De vijf dienstwoningen van architect Kropholler staan binnen de gemeente Apeldoorn en zijn van rijkswege beschermd.

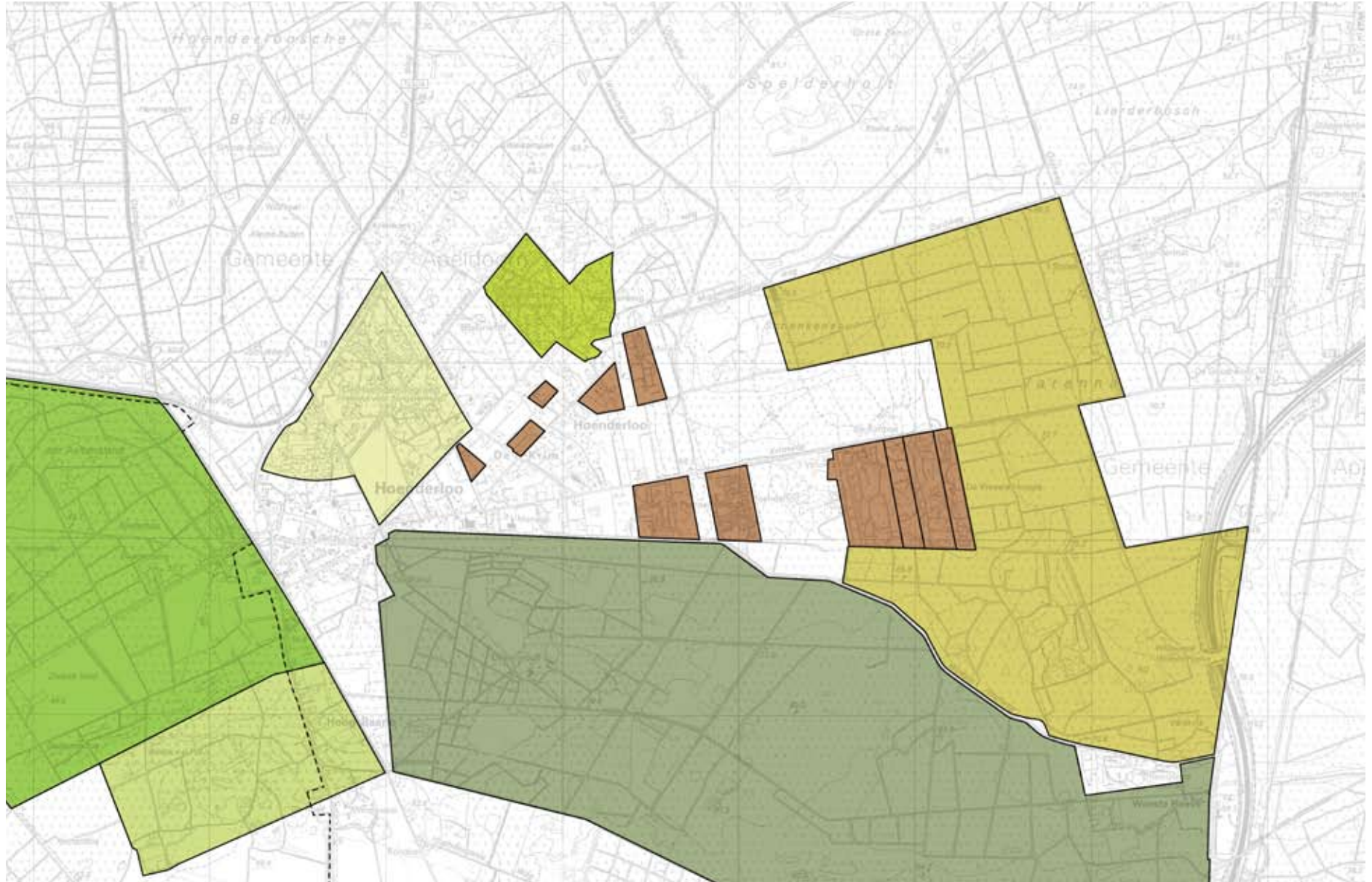
Kaart van landgoed Hoenderloo uit 1910 (bron: Derks 2007, p.78).

structuurbeeld ontginning landgoederen

Uit de verschillen in de topografische kaarten van 1846 en 2009 is goed af te leiden hoe de structuur van zandpaden (kaart links) landgoedsgewijs is vervangen door een rechtlijnig bosbouwstelsel. Het oude stelsel dat bepaald werd door het reliëf in het gebied maakt plaats voor verschillende stelsels binnen eigen eigendomsgrenzen. Elk landgoed heeft een eigen interne logica en eigen handschrift (kaart rechts).

landgoederenlandschap

Dorp ingesloten tussen landgoederen.

Hoewel Hoenderloo midden op de Veluwe ligt, is het toch een ingesloten dorp. Voor zover de eigendomsgrenzen achterhaald konden worden zijn ze aangegeven in de kaart op de linkerpagina.

Behalve het bos van de landgoederen zijn ook de beperkte toegankelijkheid en de hekken kenmerkend voor de omgeving van het dorp.

Entree tot landgoed De Hoge Veluwe, Otterloseweg.

Entree tot landgoed De Hoge Veluwe, Houtkampweg.

legenda landgoederenlandschap

- Deelerwoud
- Nationaal Park De Hoge Veluwe
- Bungalowpark Landal Miggelenberg
- Hoog Baarlo
- Hoenderloogroep
- Varena
- Kampeer- en huisjesterreinen

waardering

Het uitgestrekte en vrijwel aaneengesloten bosgebied rond Hoenderloo is een cultuurhistorisch fenomeen dat nauw verbonden is met het einde van de gemeenschappelijke gronden van de markegenootschappen en het begin van de grootschalige ontginningen die hier vanaf omstreeks 1840 werden geïnitieerd door kapitaalkrachtige investeerders. De particuliere landgoedbossen dienden voor houtproductie (mijnbouw) en/of recreatieve doeleinden. De productiebossen zijn nog duidelijk herkenbaar aan het rastervormige patroon van zgn. bunderwegen. Enkele generaties later gingen de particuliere landgoedbossen veelal in eigendom over aan de overheid en natuurbeschermingsorganisaties. De oorspronkelijke gebiedsnamen als Hoog Baarlo, Deelerwoud, Varena, Hoenderlose Bos en Hoge Veluwe leven evenwel tot op heden voort. Vooral de landgoederen Deelerwoud en De Hoge Veluwe manifesteren zich sterk in het dorpsbeeld dankzij de poorten en dienstwoningen aan de rand van het dorp (alle rijksmonument, die van De Hoge Veluwe liggen net buiten het onderzoeksgebied).

beschermende monumenten (zie ook bijlage 2 en 4)

rijksmonumenten

- Delerwoud 1-2 (poortgebouw met dienstwoningen).

gemeentelijke monumenten

- geen

potentiële monumenten (zie ook bijlage 3 en 4)

lopend onderzoek:

- geen

nader te onderzoeken:

- geen

aanbevelingen

Voor een beter begrip van het landgoederenlandschap rond Hoenderloo zouden de volgende kwaliteiten (beter) benut moeten worden:

- Koester en behoud de overgang dorp, veldje, poort, landgoed Deelerwoud.
- Onderscheid tussen productie- en jachtbossen duiden.
- Presenteer de bossen niet als één aaneengesloten eenheid, maar als een verzameling historisch gegroeide landgoederen met elk een eigen verhaal.
- Streef naar zo weinig mogelijk hekken en afrasteringen, gebruik waar mogelijk landschappelijke middelen (griepel, houtwal).

institutioneel landschap

Door de geïsoleerde ligging temidden van groot-schalige ontginningsgebieden was Hoenderloo een aantrekkelijke plek om ontspoorde jongens weer op het rechte pad te krijgen. Zij hadden baat bij een werkzaam verblijf in een natuurlijke omgeving met gezonde lucht, ver weg van de stad. Bovendien maakte de goedkope grond de exploitatie van een dergelijke instelling rendabel. Daarom kwam hier in 1851 op initiatief van dominee Heldring de ‘Stichting Hoenderloo’ tot ontwikkeling. Dat was de bakermat van de huidige ‘Hoenderloo Groep’: een instelling voor jeugdzorg en onderwijs die een tijdelijk thuis biedt aan enkele honderden jongeren met gedragsproblemen.

Christelijke Vrienden

Aan de wieg van de ‘Stichting Hoenderloo’ stond predikant en filantroop Ottho Gerhard Heldring (1804-1876). In het hoofdstuk Dorpslandschap zagen we al dat hij in 1839 tijdens een wandeling over de Veluwe Hoenderloo aandeed. Vanuit de ervaring van zijn grootvader Janssen met gestrande landverhuizers in het Duitse Pfalzdorf zag Heldring ook hier mogelijkheden om de primitieve leefomstandigheden van de kolonisten te verbeteren. Bij de armoedebestrijding zette hij in op werkverschaffing in de landbouw, het tegengaan van drankmisbruik en prostitutie en de verkondiging van het evangelie als geestelijke verheffing. Daartoe stichtte Heldring de ‘Christelijke Vrienden’ samen met een groot aantal geestverwanten uit de antirationele beweging van het Réveil. Als blijk van Christelijke naastenliefde gingen zij de bewoners van Hoenderloo helpen door ter plaatse werk te creëren. In dezelfde tijd dat diverse kapitaalkrachtige investeerders landgoederen

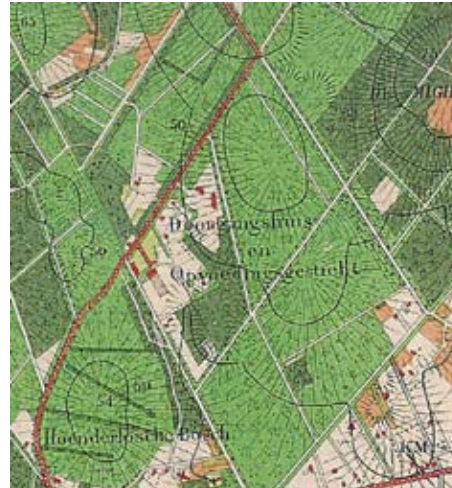

boven: Informatiebord van de Hoenderloo Groep.

links: School en directiewoning van de Stichting Hoenderloo (bron: gelderlandinbeeld.nl).

1870

1915

1933

rond Hoenderloo stichtten, kochten ook de 'Christelijke Vrienden' woeste grond aan van de Speldermark om die te laten ontginnen door de Hoenderlose bevolking. Zo verwierf J. Rooseboom in 1848-1850 ongeveer 800 hectare heidegrond. Hij liet het gebied uitmeten in kleinere percelen en verkocht deze door aan gefortuneerde geestverwanten. Met hun hulp kon de plaatselijke bevolking zich zelf ontworstelen aan de armoede.

'Stichting Hoenderloo'

Op verzoek van Heldring nam de dorpsonderwijzer Gangel vanaf 1847 regelmatig verwaarloosde kinderen op in zijn huis. Ze werden niet alleen opgevangen maar ook heropgevoed. Voor deze taak was het eigen gezin te groot (10 kinderen) en zijn huis te klein. Daarom ontstond het idee van een zelfstandig opvanghuis, al snel doorgangshuis genoemd. Dat idee paste ook binnen de destijds opkomen-

1955

1975

1992

Het terrein van de Stichting Hoenderloo, thans Hoenderloo Groep op topografische kaarten uit achtereenvolgens 1870, 1915, 1933, 1955, 1975 en 1992 (Copyright Dienst voor het Kadaster en Openbare registers, Apeldoorn 2010).

de ideeën over de heilzame werking van de schone lucht, de eenvoud en de rust op de Veluwe (sanatoria, kuuroorden). Op verzoek van Gangel nam Heldring het initiatief voor de bouw van het doorgangshuis. De realisatie ervan liet hij over aan de Amsterdamse officier van justitie Mr. J. Messchert van Vollenhoven die in de hoofdstad veel te maken had met zwerfkinderen. Op 7 februari 1851 werd de stichtingsakte van de 'Stichting Hoenderloo' ondertekend. Dorpsonderwijzer Gangel werd in 1856 benoemd tot directeur. Het belangrijkste doel van de stichting was de tijdelijke opvang, opvoeding en opleiding van verwaarloosde en/of ontspoorde kinderen. Of in contemporaine bewoordingen: 'tijdelijke opneming en aanwending van pogingen tot verbetering van knapen, die of verwaarloosd, of reeds der ondeugd prijs geworden waren.' Daarna konden ze terugkeren naar de eigen families of zelfstandig een bestaan opbouwen in de maatschappij. Omdat de tewerkstelling vooral in de bosbouw, landbouw en aanverwante ambachten uitbesteed kon worden, richtte de stichting zich al snel uitsluitend op jongens. Het aantal internen liep op van 25

jongens in 1870 naar 31 jongens in 1878 en 61 jongens in 1880. Daarnaast werden ook nog jongens ondergebracht bij gastgezinnen in de omgeving. Vooral na het van kracht worden in 1874 van de 'Wet houdende maatregelen tot het tegengaan van overmatigen arbeid en verwaarloozing van kinderen', beter bekend als het 'Kinderwetje van Van Houten' nam de toeloop naar de Stichting Hoenderloo toe. Deze wet maakte namelijk formeel een einde aan kinderarbeid in fabrieken maar stond landarbeid nog wel toe.

gebouwen

Voor de bouw van het doorgangshuis stond Chr.P. van Eeghen drie hectare grond af van zijn bezit het 'Hoenderlose Bos'. In 1851 opende het doorgangshuis dat de naam 'Vollenhoven' kreeg. Het gebouw stond op de hoek van de Arckelaan en de Weikamperweg (tegenover het huidige Hoenderloo College). De eerste bewoners hielden zich voornamelijk bezig met landontginning. Daardoor vormde de locatie waar vandaan de stichting zich ontwikkelde, ongeveer ter plaatse van de Ottho Hoeve, een open plek in het bos, met agrarische bebouwing en een bescheiden landbouwontginning. Het doorgangshuis 'Vollenhoven' werd in de tweede helft van de negentiende eeuw diverse keren uitgebreid. De bijgebouwen herbergden o.a. een drukkerij, timmerwerkplaats, schoenmakerij en smederij. In 1955 werd 'Vollenhoven' door brand verwoest.

In de eerste decennia van de twintigste eeuw breidde de 'Stichting Hoenderloo' uit met diverse gebouwen aan weerszijden van de Weikamperweg, de toenmalige doorgaande hoofdroute:

- de 'Ottho Hoeve' aan de Laan van Eikenhof 31 (1903, gemeentelijk monument);
- de directeurswoning 'De Heibult' aan de Nijegaardeweg 21 (1903);
- het schoolgebouw 'Nijegaarde' voor jonge jongens aan de Nijegaardeweg (1906-1907, afgebroken in 1961);
- het schoolgebouw annex directiewoning aan de Nijegaardeweg 11 (gemeentelijk monument);
- het werkgebouw 'Eikenhof' voor oudere jongens aan

Doorgangshuis 'Vollenhoven', datering onbekend (bron: gelderlandinbeeld.nl).

Doorgangshuis 'Vollenhoven', datering onbekend (bron: gelderlandinbeeld.nl).

Werkplaats, datering onbekend (bron: gelderlandinbeeld.nl).

Werkplaats, datering onbekend (bron: gelderlandinbeeld.nl).

Werkgebouw 'Eikenhof', datering onbekend (bron: gelderlandinbeeld.nl).

Boerderij 'Ottho Hoeve', datering onbekend (bron: Coda).

Gebouw 'Nijegaarde', datering onbekend
(bron: gelderlandinbeeld.nl).

Woning 'De Heibult', datering onbekend
(bron: gelderlandinbeeld.nl).

Observatiegebouw 'Kampheuvel', datering onbekend
(bron: gelderlandinbeeld.nl).

School en directiewoning, datering onbekend
(bron: gelderlandinbeeld.nl).

Dienstgebouw aan het Wesselplantsoen.

Woongebouw aan het Heideveld.

de Laan van Eikenhof (1912, afgebroken en thans locatie van het Hoenderloo College);

- de dienstwoningen aan de Weikamperweg 19-21, 27-29, 35-37, 49-51, 12, 28-30;
- het observatiegebouw 'Kampheuvel' aan de Kampheuvellaan 34 (1929-1930, architect J.A. Wijn);
- de stenen herinneringsbank schuin tegenover de 'Kampheuvel' (1937).

In de jaren dertig had het complex van de Stichting zijn volledige omvang bereikt in de traditionele opzet van de jongenshuizen met bijbehorende werkplaatsen. Naast agrarisch en ambachtsonderwijs was er ook aandacht voor allerlei vormen van ontspanning, zoals voetballen (club D.E.V., 1933), toneel en zang. In 1954 werd een openlucht zwembad geopend aan de Kampheuvellaan (achter het latere pompstation) en in 1970 een sporthal aan de Weikamperweg. Tussen 1955 en 1975 onderging het complex ingrijpende wijzigingen. Het werkgebouw 'Eikenhof' en het doorgangshuis 'Vollenhoven' werden gesloopt. Daarvoor in de plaats kwamen twee clusters met kleinere woongebouwen terug: Wesselplantsoen en Heideveld. De nieuwbouw week qua architectuur weliswaar sterk af van de oudbouw, maar sloot qua structuur aan op de ruime paviljoenachtige opzet van het bestaande complex. Door gebruik te maken van lusvormige wegen waaraan vrijstaande gebouwen informeel in het bos werden geplaatst, bleef de historisch-ruimtelijke karakteristiek van de Stichting tot op heden goeddeels bewaard. Bovendien werden nieuwe moderne onderwijsvoorzieningen gebouwd. Op het terrein tussen de Weikamperweg, Arkelaan en Laan van Eikenhof kwam sinds 1961 een scholencluster tot ontwikkeling, het huidige Hoenderloo College Locatie Beets met diverse recente nieuwbouw.

Hoenderloo Groep, ruimtebeeld en structuurbeeld

De Hoenderloo Groep is een instelling en geen landgoed. Dat is goed te zien aan de gebouwen zelf, de positionering van de gebouwen en de inrichting van het gebied. Er zijn drie verschillende ruimtelijke structuren te onderscheiden:

1. Losse bebouwing op open plekken in het bos.

Hier is zelden sprake van een erfinrichting, bijgebouwen, tuinen of hagen. Er is alleen algemeen terrein, geen toegeëigend domein. De gebouwen staan op de grond alsof ze uit de lucht geland zijn op een open plek in het bos. Overzichtelijk en afstandelijk en soms ongenaakbaar.

2. De monumentale reeks rondom het veld.

De instellingsgebouwen staan aan de bosrand of op een open plek net iets naar achteren. Langs de Arckelaan staan de gebouwen direct langs de laan (Ottho Hoeve) of in het bos (houten huis Arcke).

3. De dienstwoningen in het bos.

Hier zijn de woningen ingenesteld in de omgeving, tegen de bosrand, met tuin en haag en bijgebouwen.

Losse bebouwing op open plekken in het bos, voorbeeld Nijegaardweg 11.

Monumentale reeks rondom het veld, voorbeeld Kampheuvellaan 34.

Monumentale reeks rondom het veld, voorbeeld Helderingsweg 20.

Dienstwoningen in het bos, voorbeeld Weikamperweg 12.

Op de historische foto is goed te zien hoe open de ruimte rondom dit gebouw was toen er honderd jaar geleden nog geen bos was.

Als gevolg van het programma zijn de hier afgebeelde gebouwen gaandeweg steeds meer op forten gaan lijken. Ze lijken wel los getild van de grond. Binnen en buiten zijn strikt van elkaar gescheiden. De omringende buitenruimte is een leeg veld waarop kooien, speeltoestellen en auto's

geparkeerd worden. Hier en daar verschijnen aanbouwtjes of metalen trapwerken. Door de afwezigheid van beplanting op de voorgrond zijn deze toevoegingen volop in het zicht. De bosrand is hiervoor onvoldoende decor. Aandacht voor een betere landschappelijke inbedding van deze gebouwen is wenselijk. (Voorbeeld onder aan de Nijegaardweg II, voorbeelden op de rechter pagina woongebouwen aan het Heideveld.)

waardering

Nog voordat Hoenderloo bekend werd als vakantieplaats verwierf dit dorp vanaf 1851 landelijke bekendheid met de Stichting Hoenderloo: een instelling voor jeugdzorg en onderwijs die een tijdelijk huis bood en biedt voor jongeren met gedragsproblemen (thans Hoenderloo Groep). Dit spraakmakende initiatief van dominee Heldring en zijn Christelijke Vrienden van het Réveil paste in de toenmalige tijdgeest van Christelijke filantropie en de veronderstelde heilzame werking van de Veluwe (vergelijk sanatoria en kuuroorden). Deze instelling aan de noord-oostrand van het dorp groeide uit tot een omvangrijk complex op een glooiend terrein met enkele markante gebouwen in en aan de rand van het zelf aanlegde bos. Hoewel de eerste generatie gebouwen van de Stichting is gesloopt (o.a. het doorgangshuis 'Vollenhoven' met de verschillende werkplaatsen), is een groot aantal panden met verschillende functies behouden gebleven. Slechts twee gebouwen zijn momenteel beschermd (zie onderstaande lijst). Voor de overige historische bebouwing geldt dat lopend onderzoek uit moet wijzen of deze bescherming verdient.

beschermende monumenten (zie ook bijlage 2 en 4)

rijksmonumenten

- geen

gemeentelijke monumenten

- Laan van Eikenhof 31 (Ottho Hoeve).
- Nijegaardeweg 11 (vml. school en directiewoning).

potentiële monumenten (zie ook bijlage 3 en 4)

lopend onderzoek

- Kampheuvellaan 34 ('De Kampheuvel').
- Kampheuvellaan t.o. 34 (herinneringsbank).
- Nijegaardeweg 21 ('De Heibult').
- Weikamperweg 12 / 19-21 / 27-29 / 28-30 / 35-37 / 49-51 (dienstwoningen).

nader te onderzoeken

- geen

aanbevelingen

Voor een beter begrip van het institutioneel landschap ten noordoosten van het dorp (terrein Hoenderloo Groep) zouden de volgende kwaliteiten (beter) benut moeten worden:

- Handhaaf zichtrelaties tussen de gebouwen onderling en het dorp.
- Koester en handhaaf het monumentale stelsel van open ruimtes tussen het dorp en de stichting.
- Het bijzondere verhaal over de ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis van de Stichting Hoenderloo is op dit moment nog nergens te lezen in de openbare ruimte.
- Als gevolg van het programma is een aantal gebouwen - die op open plekken in het bos staan - steeds meer op forten gaan lijken. Binnen en buiten zijn strikt van elkaar gescheiden. De omringende buitenruimte is een leeg veld waarop kooien, speeltoestellen en auto's geparkeerd worden. Architectonische toevoegingen als aanbouwtjes en buitentrappen zijn niet als verrijking van de bestaande architectuur ontworpen. Door de afwezigheid van beplanting op de voorgrond zijn deze toevoegingen volop in het zicht. Aandacht voor een betere landschappelijke inbedding van deze gebouwen is daarom wenselijk. Daarnaast zouden toekomstige architectonische toevoegingen meer moeten aansluiten bij de materialisering en detaillering van de bestaande architectuur.

Nieuwbouwlocaties en parkeren

- De open ruimtes tussen het dorp en de stichting zijn van groot belang voor de ervaring van de landschap-

pelijke situering van Hoenderloo. Met de open ruimtes dient dus zeer zorgvuldig te worden omgegaan. Het is niet zozeer de bebouwing, maar vooral de situering van de bebouwing die onderscheidend is.

- Plaats nieuwe bebouwing in het bos of in de bosrand en niet in de open ruimtes of voor de bosrand (zoals de locatie Zevensprong/Oudeweg en de locatie Heldringsweg/Brinkenbergweg).
- Bij plaatsing in de bosrand dient het te gaan om een expressief gebouw dat als een parel verscholen in de bosrand ligt en een aanvulling is op het geheel van gebouwen rondom het grote veld.
- Parkeren mag niet zichtbaar zijn vanuit de open ruimtes.
- De landschappelijke inpassing van bebouwing, parkeer-ruimte en erfafscheidingen dient toetsbaar onderdeel van de planvorming te zijn (zie blz 96 t/m 98).

Café Rust een Weinig!

Hoenderloo.

toeristisch landschap

Vanaf de negentiende eeuw ontwikkelde de Veluwe zich tot een recreatieve trekpleister. Dat kwam door de hoge belevingswaardering van het landschap en de natuur. Destijds zocht de passieve recreant hier naar ontspanning, rust, ruimte, schone lucht, het ongerepte en het woeste. Tegenwoordig kan de actieve recreant hier ook terecht voor talrijke sportieve en culturele voorzieningen. Hoenderloo is vooral een populaire vakantiebestemming geworden dankzij de ligging temidden van uitgestrekte bossen en nabij het Nationale Park De Hoge Veluwe. Deze populariteit heeft geresulteerd in een groot aantal recreatieve voorzieningen in en om het dorp. De pensions van weleer hebben plaats gemaakt voor hotels, campings en huisjesparken. In de winter is Hoenderloo een rustig streekdorp. In de zomer verblijven er bijna vijf keer zoveel mensen in de vele dag- en verblijfsaccommodaties.

arcadië

Vanaf het begin van de negentiende eeuw kwamen mensen in de zomermaanden naar de Veluwe om er te genieten van de natuur, de rust en de ruimte. Zij verbleven in herbergen en pensions en hadden veelal een bovengemiddelde interesse in het natuur- en cultuurgoed. Een goed voorbeeld hiervan is predikant en filantroop Ottho Gerhard Heldring die in het vorige hoofdstuk aan bod kwam. Aanvankelijk ging dat om een relatief kleine groep mensen. Door de sterk verbeterde infrastructuur en de voortgaande verstedelijking nam het toerisme gaandeweg de eeuw toe. Allerlei specifieke organisaties gingen zich hiermee bezighouden, zoals de toeristenbond ANWB (1883), de

Toeristische wegwijzer bij de dorpsentree.

Café 'Rust een Weinig': de boerderij heeft plaats gemaakt voor een burgerwoning, datering onbekend (bron: gelderlandinbeeld.nl).

links: Café 'Rust een Weinig' aan de Apeldoornseweg, datering onbekend (bron: gelderlandinbeeld.nl).

Nederlandse Hotelhoudersbond (1890), de nationale Bond voor het Vreemdelingenverkeer (1896) en de Nederlandse Toeristen Kampeercentrale (1912). De ANWB hield zich vooral bezig met het plaatsen van bewegwijzering, het toezicht houden op de kwaliteit van hotels en pensions, en het aanleggen van wandel- en fietspaden. Reisgidsen, prentbriefkaarten en wandelkaarten moesten de lust om te reizen aanwakkeren. In de gidsen en op de kaarten werd Gelderland gepresenteerd als een arcadisch landschap met woeste gronden, uitgestrekte bossen en historische landgoederen. Het natuurschoon van de Veluwe groeide al snel uit tot een grote trekker. Het gebied moest het vooral hebben van binnenlandse reizigers die aanvankelijk hoofdzakelijk over spoor en met de fiets reisden. De actieradius was daardoor beperkt. De gasten die in de zomermaanden naar Hoenderloo kwamen, verbleven meestal in herbergen en pensions. 'Het houden van pension' was tot in de jaren dertig van de twintigste eeuw een belangrijke bijverdienste voor de agrarische dorpsbewoners. Dat is mooi te zien aan de opeenvolgende foto's in de tijd van Pension 'Veldheim' (gesloopt) en uitspanning 'Rust een Weinig', respectievelijk aan de Apeldoornseweg 2 en 20. Uit de nevenverdiensten van de boeren vormde zich de middenstand. Vooral aan de Krimweg lagen van oudsher de smederij, de timmerwerkplaats, de huisslachterij en de herberg. In de twintigste eeuw resulteerde dat in winkels zoals een bakkerij, een kruidenierszaak en een tankstation.

toerisme

In 1935 werd in Hoenderloo een vestiging van de VVV geopend. In de VVV-gids stonden wandelingen en fietstochten beschreven. Er waren toen drie hotels en negen pensions in het dorp. Campings waren er toen nog niet. Tot de Tweede Wereldoorlog was vakantie echter geen gemeengoed maar een exclusief voorrecht van de bovenklasse. Het aantal vakantie dagen liep gedurende de twintigste eeuw geleidelijk op van een paar tot enkele tientallen dagen per jaar. Na de oorlog nam de welvaart toe, werd de werkweek korter en werd de zaterdag een vrije dag. Een hoger inkomen, meer vrije tijd en toename

Café Veldheim / Beekman aan de Apeldoornseweg in opeenvolgende stadia, ca. 1905-1910 (bron: gelderlandinbeeld.nl).

Café Veldheim / Beekman aan de Apeldoornseweg in opeenvolgende stadia, ca. 1910-1915 (bron: gelderlandinbeeld.nl).

Café Veldheim / Beekman aan de Apeldoornseweg in opeenvolgende stadia, ca. 1965-1970 (bron: gelderlandinbeeld.nl).

Hotel 'Zomerlust', nu Boerenkinkel, aan de Middenweg, datering onbekend (bron: Coda).

Zwembad van park 'De Miggelenberg', datering onbekend (bron: gelderlandinbeeld.nl).

Muziektent aan de krimweg en Delerweg, datering onbekend (bron: Coda).

Huisje op park 'De Oase', datering onbekend (bron: gelderlandinbeeld.nl).

Blokhut op Kampeercentrum 'De Rimboe', datering onbekend (bron: Coda).

Recreatiezaal van 'De Woeste Hoogte', datering onbekend (bron: gelderlandinbeeld.nl).

van de mobiliteit zorgden ervoor dat recreëren binnen het bereik van velen kwam. In de jaren vijftig nam het aantal recreanten dan ook in hoog tempo toe. Het toerisme ontwikkelde zich tot een economisch belangrijke factor. Voor de gewenste rust en ontspanning zochten toeristen de natuur op. Door de opkomst van de auto kwamen meer geïsoleerde binnenlandse bestemmingen binnen handbereik. Dat gold in het bijzonder voor de Veluwe. Door de aantrekkelijke natuur en de aanwezigheid van attracties als het Nationale Park De Hoge Veluwe kreeg het gebied met dagtoerisme te maken. In het verlengde daarvan ontstonden in de jaren vijftig de 'nieuwe' fenomenen van het zomerhuisje, het bungalowpark en de camping. Omdat steeds meer landgoedeigenaren de kosten van hun omvangrijke bezittingen niet langer konden dragen, waren steeds meer gronden verkocht aan particulieren en publieke natuurorganisaties. Zij stelden de bossen open voor het publiek en reserveerden terreinen voor recreatieparken.

recreatieparken

In de bosrijke omgeving ten oosten van Hoenderloo liggen diverse recreatieparken, voornamelijk geconcentreerd in twee zones. In de langgerekte strook tussen de Krimweg en de Woeste Hoefweg zijn dat (van west naar oost):

- Camping 'De Pampel', Woeste Hoefweg 35 (sinds de jaren zeventig);
- Bungalowpark 'Hoenderloo', Krimweg 140 (sinds de jaren zeventig);
- Recreatiecentrum 't Veluws Hof', Krimweg 152-154 (sinds 1952);
- Recreatiepark 'De Rimboe', Krimweg 160 (sinds 1947, in de jaren zeventig uitgebreid met zomerhuisjes en in 1979 verkocht aan het aangrenzende 't Veluws Hof);
- Camping en bungalowpark (vml. R.K. Vakantieoord) 'Krimdal', Krimweg 166;168;
- Vakantiepark 'De Woeste Hoogte', Krimweg 170 (sinds 1948).

En langs de Miggelenbergweg omhoog zijn dat (van west naar oost):

- Camping 'De Krim', De Krim 10;
- Camping 'Den Brink', Miggelenbergweg 23;
- Camping 'De Wildrust', Miggelenbergweg 29;
- Recreatiepark 'Heideheuvel', Miggelenbergweg 50;
- Camping 't Schinkel' / 'Het Drakenest', Miggelenbergweg 56 (sinds de jaren zeventig);
- Bungalowpark 'Miggelenberg', Miggelenbergweg 65 (sinds 1952, thans 'Landal Green Parks').

horeca

Het recreatiepatroon verandert nog steeds. Het modieuze verschijnsel van sporten in de vrije natuur leidde tot de aanleg van routes voor paardrijders, mountainbikers, step-pers, Nordic Walkers en hardlopers. In het kielzog van de (dag)recreanten breidde het aantal horeca-voorzieningen in het dorp verder uit. Deze liggen verspreid in een lang-gerekte strook dwars door het dorp met de Krimweg als ruggengraat. De belangrijkste horecazaken in het dorp zijn (van west naar oost):

- Restaurant Hotel 'Buitenlust', Apeldoornseweg 30;
- Restaurant Café 'Rust een Weinig', Apeldoornseweg 20;
- Restaurant Herberg 'De Boer'ninkel' (was hotel 'Zomerlust'), Middenweg 7;
- Eetcafé 'De Zaak', Krimweg 28;
- Café Restaurant 'Deelerhof', Krimweg 35;
- Eetcafé Cafetaria 'De Zevensprong', Krimweg 40;
- Pannenkoekhuis 't Hoenderloo, Krimweg 93-95.

overige faciliteiten

De aanwezigheid van een relatief groot aantal recreatie-parken, horecazaken en overige recreatieve voorzieningen weerspiegelt de toeristenstroom in het vakantiedorp Hoenderloo. In de vakantieperioden verblijven er bijna vijf keer zoveel mensen in de accommodaties, dat wil zeggen tegen de tienduizend recreanten. Zij kunnen sinds 1935 terecht bij het plaatselijke VVV-kantoor (Krimweg 20) voor activiteiten, attracties en routes. De verhuur van fietsen wordt verzorgd door Essie Tweewielers (Paalbergweg 85) en Het Buitenhuis (Krimweg 20-22). Paardrijden kan bij Ruitersportcentrum De Krimhoeve (Krimweg 92).

Ansichtkaart van recreatiepark 'De Rimboe', datering onbekend (bron: gelderlandinbeeld.nl).

Ansichtkaart van recreatiepark 'Krimdal', datering onbekend (bron: gelderlandinbeeld.nl).

Huisje op park 't Veluws Hof', datering onbekend (bron: gelderlandinbeeld.nl).

Eetcafé 'De Zaak'.

Restaurant Hotel 'Buitenlust'.

Restaurant 'De Boer'nkinkel'.

Essie Tweewielers.

Restaurant Café 'Rust een Weinig'.

Ijs van Co.

Het belangrijkste culturele uitje is naar de musea in het Nationaal Park De Hoge Veluwe (ingang Apeldoornseweg 250). Daarnaast is er midden in het dorp nog het Nederlands Electriciteits en Radiotechniek Museum (Krimweg 21). In de zomermaanden is Ijs van Co (Krimweg 33d) een levendige attractie aan de zevensprong. Deze markante plek in het dorp wordt sinds 1925 gemarkeerd door een met bomen omzoomde groene brink met daarop een muziektent voor de in 1921 opgerichte muziekvereniging 'Vooruitgang is ons Streven (VIOS)'. De benodigde grond voor de brink werd geschonken door de familie Repelaar van het naastgelegen landgoed Deelerwoud. Het gevarieerde voorzieningenniveau, het afwisselende natuurlandschap, de toegankelijke landgoedbossen, de nabijheid van de cultuurschatten in het Nationaal Park De Hoge Veluwe en de vele fiets- en wandelpaden hebben van Hoenderloo een aantrekkelijk toeristenoord gemaakt.

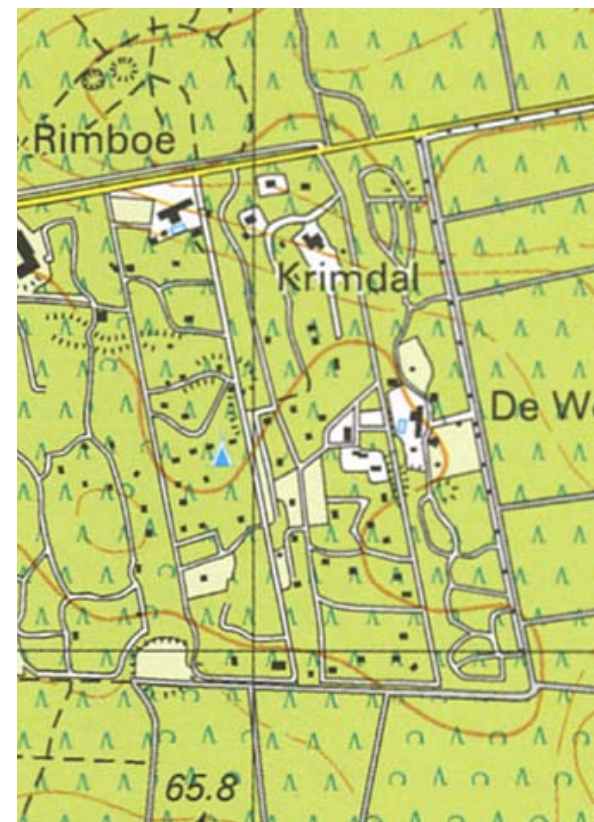

toeristisch landschap

1. Brink met muziektent
2. Heldringkerk
3. 'Ijs van Co'
4. kinderboerderij
5. VVV-agentschap
6. fietsverhuur 'Buitenhuis'
7. fietsverhuur 'Essie Tweewieler'
8. nationaal park 'De Hoge Veluwe'
9. Nederlands Elektriciteits Museum
10. 'De Gelderse bezembinderij'
11. huifkarritten 'Coloured Stables Hoenderloo'
12. supermarkt 'Spar'
13. bakker 'Van der Poel'
14. cafe restaurant 'Het Deelerhof'
15. eetcafe cafetaria 'De Zaak'
16. eetcafe cafetaria 'De Zevensprong'
17. hotel restaurant 'Buitenlust'
18. herberg 'De Boer'n Kinkel'
19. restaurant 'Rust een Weinig'
20. B&B 'De Krimhoeve' en ruiterhotel 'Veluwranch'
21. pleisterplaats 'De Witte Hoeve'
22. restaurant 'De Ruggestee'
23. restaurant 'De Parelhoender'
24. restaurant 'De Krim' en midgetgolf
25. partycentrum 'De Rimboe'
26. 't Pannekoekhuis'
27. camping 'De Pampel'
28. bungalowpark 'Hoenderloo'
29. recreatiepark 't Veluws Hof'
30. recreatiepark 'Ben's Dream de Rimboe'
31. camping bungalowpark 'Krimdal'
32. vakantiepark 'De Woeste Hoogte'
33. camping 'De Krim'
34. camping 'Den Brink'
35. camping 'De Wildrust'
36. bungalowpark 'Landal Miggelenberg'
37. camping 't Schinkel'
38. bungalows 'Park Heideheuvel'

legenda toeristisch landschap

- fietsroutes (LF-routes / fietsknooppunten)
- - - wandelroutes (LAW-routes en Veluwe zwerfpad)
- kampeer- en huisjesterreinen
- landjes in het dorp
- Nationaal Park De Hoge Veluwe

Ontwikkeling van de bungalowparken: meer en grotere vakantiewoningen, meer en grotere voorzieningen, minder boslandschap.
Links de Miggelenberg, rechts Krimdal.

ruimtebeeld recreatieparken

huisjes in het bos

De recreatieparken zijn zeer verschillend van omvang en hebben uiteenlopende presentaties naar de omgeving, omheiningen, verkavelingen en huisjestypen. Van origine ging het om huisjesparken met houten huisjes die losjes verdeeld in het bos stonden, tussen de stammen, direct op de bosgrond, zonder een afgebakend domein eromheen en slechts met de fiets of lopend bereikbaar. De traditionele houten materialisering en detaillering van deze huisjes is steeds meer vervangen door onderhoudsvriendelijke plaatmaterialen en strakke detailleringen. In sommige parken staan nu standaardcaravans, strak in het gelid, omzoomd door coniferenhagen en goed bereikbaar met de auto. Deze tendens is begrijpelijk. Het veranderende ruimtebeeld van de parken zelf heeft echter meteen gevolgen voor het beeld van buitenaf. Doordat de huisjes minder opgaan in het omringende landschap zijn ze beter in beeld en vragen ze meer dan vroeger om een heldere groene omheining als buffer naar dat landschap.

Deze historische foto laat een houten huisje zien dat op een onnadrukkelijke manier in het bos staat. De vloer zweeft iets boven het onregelmatige terrein, de balken zijn niet weggewerkt. Je ziet de bosgrond eronder door lopen. Het hellende dak, de ongeveer houten planken van de gevels, de witte roedes van de ramen en deuren maken dit huisje tot een echt boshuisje.

Een houten huisje op het recreatieterrein 'Het Krimdal', gefotografeerd 20 jaar geleden. Opvallend is de bijzondere detaillering van het dakoverstek: subtiele aanduiding van een domein.

Hetzelfde huisje nu: de traditionele houten materialisering en detaillering van het dak van dit huisje zijn vervangen door onderhoudsvriendelijk plaatmateriaal en een strakke detaillering. Nog steeds staat het huisje vrij in het bos. Ondergroei zorgt nu voor meer onderlinge privacy.

Mobiele standaardhuisjes op het recreatieterrein 'De Heideheuvel': strak in het gelid, omzoomd door coniferenhagen en goed bereikbaar met de auto. De materialisering, kleurstelling en detaillering van deze huisjes mengen op geen enkele manier met de bosachtige omgeving.

de entreegebieden

Gelaagde landschappelijke entree: een brede bosstrook scheidt het recreatiepark van de weg.

Gelaagde, maar minder landschappelijke entree: het park presenteert zich langs de weg met een aantal gelijkvormige ontvangst- en verblijfsaccomodaties. De tussenstrook is ingericht als parkeerterrein met als landschappelijk kader hoge bomen en hagen.

Architectonische entree: het park presenteert zich naar de weg met een opvallend ontvangstgebouw en zwembad.

de randen

De oude recreatieparken lagen verscholen in het bos langs de Krimweg. Hier een voorbeeld van een camping langs de Brouwersweg, gelegen in het coulissenlandschap van de Krim en daarom van meerdere kanten zichtbaar. Om verrommeling van het landschap te voorkomen zouden deze terreinen zich als volledig groene enclaves in het landschap moeten presenteren.

De rand wordt dunner en de huisjes meer zichtbaar.

De rand is soms nog maar een schutting.

waardering

Hoenderloo geniet thans vooral bekendheid als een vakantiedorp in het bos. De landschappelijke pracht en het natuurschoon rond het dorp met uitgestrekte bossen en enkele heidevelden zijn sinds het einde van de negentiende eeuw in trek bij toeristen. Nu vinden recreanten hier een combinatie van rust, groen, sport en cultuur. Vooral het Nationale Park De Hoge Veluwe is een trekpleister van de eerste orde. Karakteristiek voor Hoenderloo is een zekere zonering in de recreatieve voorzieningen. De verblijfsaccommodaties liggen in hoofdzaak geconcentreerd in een strook ten zuiden van de Krimweg en een strook langs de Miggelenbergweg. De horecazaken liggen verspreid in een langgerekte strook dwars door het dorp. Deze ondernemingen kwamen aanvankelijk tot ontwikkeling als nevenverdiensten van de boeren. In het huidige bebouwingsbeeld is dat niet meer terug te zien.

beschermde monumenten (zie ook bijlage 2 en 4)

rijksmonumenten

- geen

gemeentelijke monumenten

- geen

potentiële monumenten (zie ook bijlage 3 en 4)

lopend onderzoek:

- geen

nader te onderzoeken:

- geen

aanbevelingen

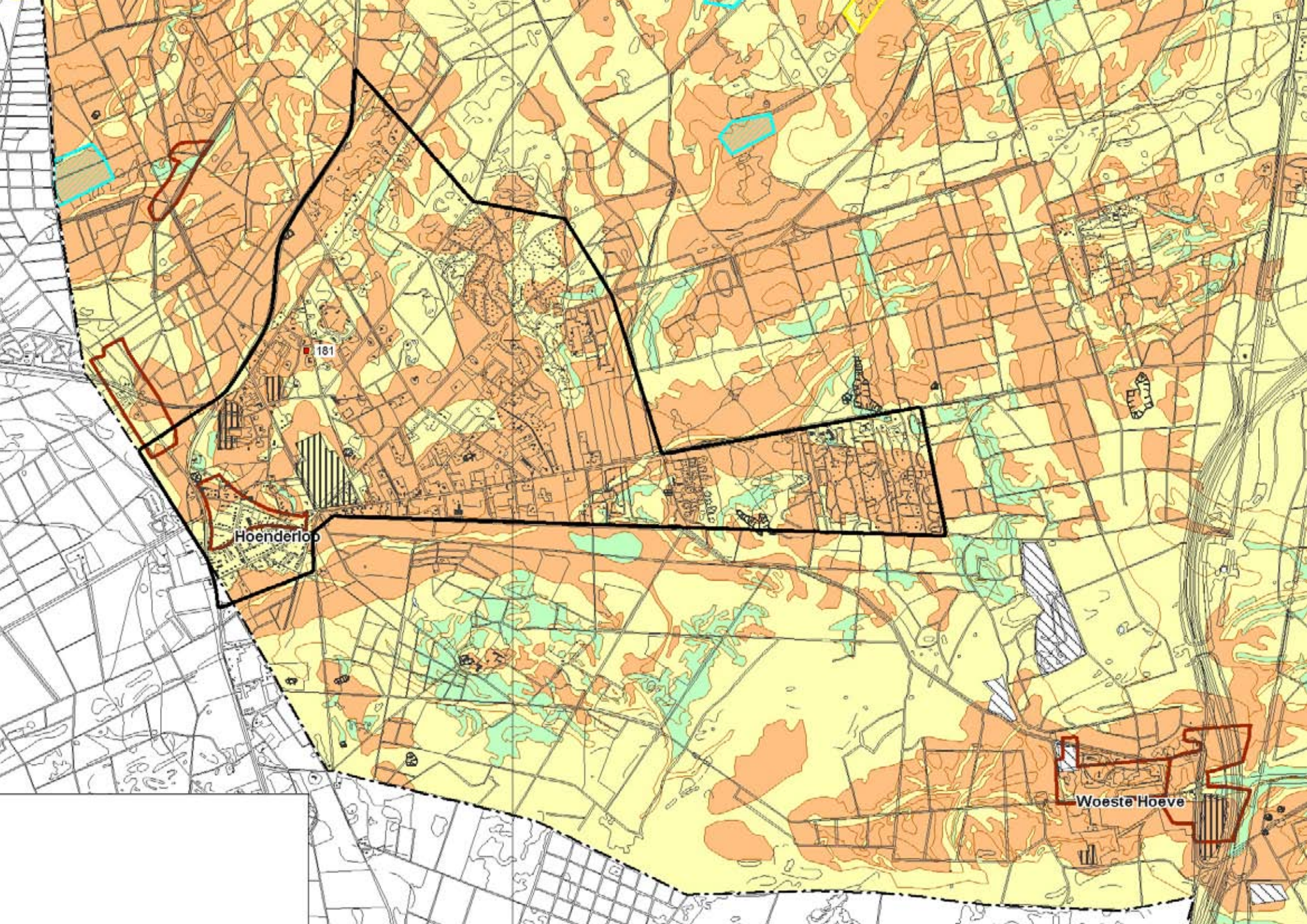
Voor een beter begrip van het toeristisch landschap zouden de volgende kwaliteiten (beter) benut moeten worden:

- Aandacht voor de landschappelijke inpassing van de vakantiehuisjes. De huisjes staan meestal in het bos. De materialisering, kleurstelling en detaillering van de huisjes speelt hierbij een cruciale rol. Maar ook de wijze van plaatsing (hoe staan ze op de grond?) en overgang naar het openbaar gebied (hoe open is die ruimtelijke relatie?) zijn hierbij van belang.
- Aandacht voor de omheining van de recreatieparken in een groene/landschappelijke uitvoering: de rand is een overgangsgebied en geen scherpe grens.
- Aandacht voor de landschappelijke inkadering van entrees, entreegebouwen en parkeerterreinen.
- Aandacht voor de bescheidenheid van naamborden, bewegwijzering en entreegebieden.

Voor een extra impuls op het gebied van het toerisme in Hoenderloo zijn het glooiende landschap, de bosrijke natuur, de nabije cultuurschatten en de rijke cultuurhistorie van het dorp cq. stichting de belangrijkste ingrediënten.

Daarbij zou gedacht kunnen worden aan:

- Presentatie verblijfsaccommodaties naar de omgeving.
- Informatie en verhalen op informatiedragers en in routebeschrijvingen.
- Verder ontsluiten door routes, informatiedragers, infrastructuur en verblijfplaatsen, d.m.v. een bondige tekst, een speelse reconstructie of een zogenaamd kennisbankje.
- Plaatsen van herinnering meer profiel en inhoud geven.
- Evenementen en manifestaties (relatie dorp en bos: bezembinderij, schapen).
- Koesteren van toeristische relictten zoals oude ANWB-bordjes als bijzondere uitdrukking van de recreatie die in Hoenderloo e.o. al vroeg gestalte kreeg.

181

Hoenderloop

Woeste Hoeve

bijlage I

De gemeente Apeldoorn heeft in het verleden alle cultuurhistorische gegevens en waarden overzichtelijk samengebracht en vastgelegd op drie kaarten: de archeologische beleidskaart en de cultuurhistorische beleids- en informatiekaart. Deze informatie vormt het kader bij een nadere cultuurhistorische analyse zoals onderhavige van Hoenderloo.

archeologische beleidskaart

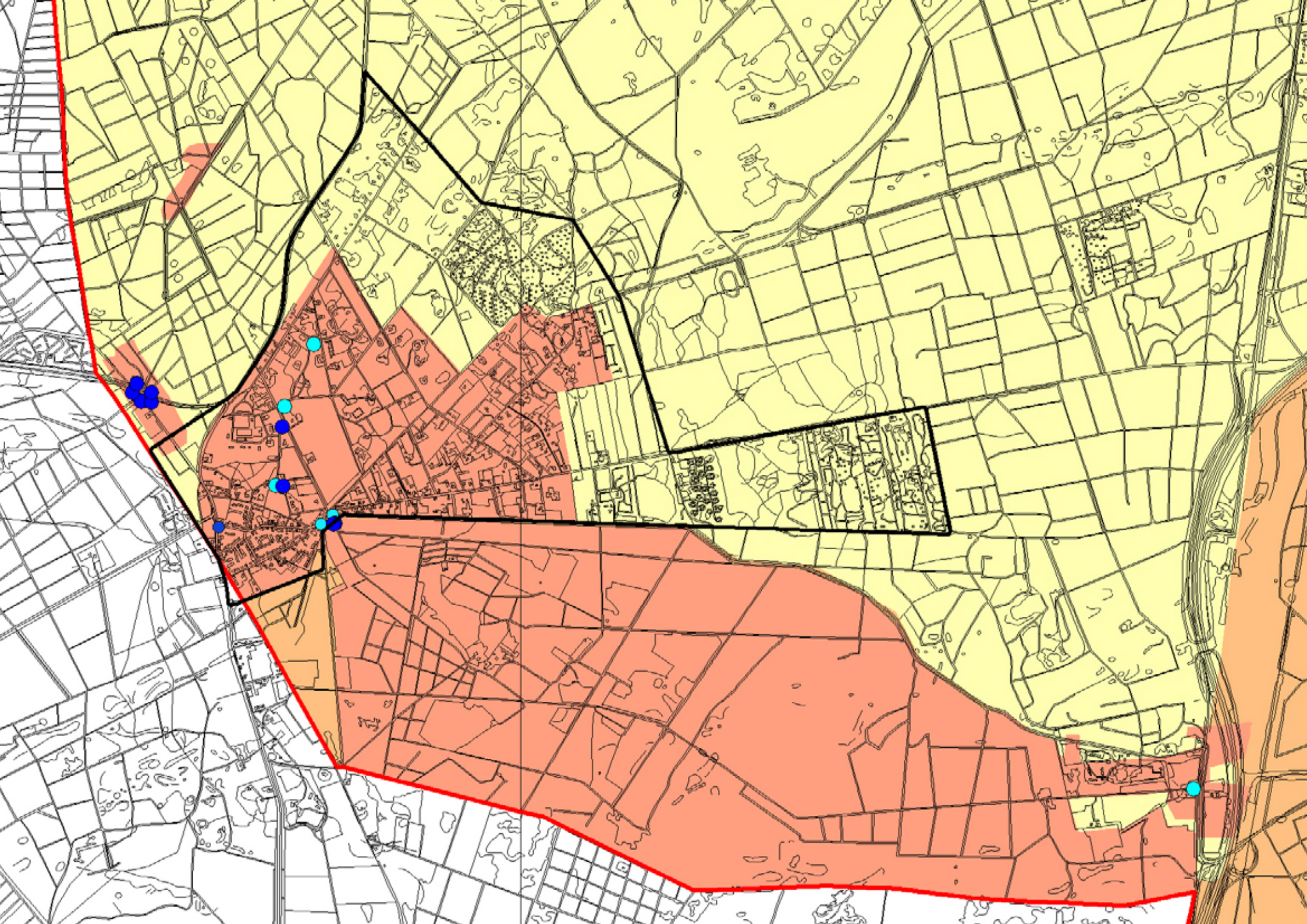
Op de archeologische beleidskaart zijn de terreinen en vindplaatsen met een monumentenstatus aangegeven. Daarnaast is in drie kleuren aangegeven waar respectievelijk een hoge (oranje), een middelmatige (geel) en een lage trefkans (groen) op archeologische resten wordt verwacht. Hoenderloo heeft op de archeologische beleidskaart een hoge, deels middelhoge en deels lage archeologische verwachtingswaarde. De inschatting met een hoge trefkans is vooral gerelateerd aan de aanwezigheid van een esdek onder Hoenderloo en de geomorfologie van het gebied. In het gebied komen kleine daluitspoelingswaaiers en dalglooiingen met een hellingsklasse van 2-5% voor.

Binnen het onderzoeksgebied is één archeologische waarneming bekend:

- Grafheuvel tussen de Kampheuvellaan en de Nijegaardeweg (cat.nr.181). Deze grafheuvel is bij de bouw van het jongenshuis 't Wezeveld verdwenen. Welke ondergrondse sporen bewaard zijn gebleven, is onduidelijk.

achtergronden

“Hoenderloo ligt op de stuwwal. De stuwwal heeft sinds zijn ontstaan de mens de mogelijkheid geboden om droge voeten te behouden. Over de gehele stuwwal zijn dan ook over alle periodes (na het ontstaan van de stuwwal vanzelfsprekend) sporen te verwachten. Dat betekent echter niet dat ook overal archeologie te verwachten is. In het verleden is het landschap op verschillende plaatsen aangetast. Deze aantasting heeft de eventueel aanwezige sporen verstoord. Zo is bijvoorbeeld bij de bouw van het jongenshuis ('t Wezeveld) een grafheuvel verdwenen. Hoenderloo zelf is een jonge nederzetting die pas in 1839 zijn naam kreeg. Daarvoor voerde de kleine huttenkolonie de naam Hoog Baarlo (Hoog Barel). Omstreeks 1800 was het gebied nog een woest landschap met zandverstuivingen en heidevelden. Toch staat het gebied bekend als een enkeerdgrond. Enken zijn oude landbouwgronden, die door bemesting flink zijn opgehoogd. Esdekken kunnen een dikte van meer dan 1 meter hebben. De archeologische sporen die hierdoor afgedekt kunnen zijn, zijn over het algemeen van een goede kwaliteit. De es heeft namelijk een conserverende werking. Deze enk is waarschijnlijk in een veel vroegere periode ontstaan en rond 1800 vanwege zijn vruchtbare grond weer in gebruik genomen als bouwland. Bij toekomstige bodemingrepen dient dan ook archeologisch onderzoek uitgevoerd te worden.” (bron: gemeente Apeldoorn)

bijlage 2

De gemeente Apeldoorn heeft in het verleden alle cultuurhistorische gegevens en waarden overzichtelijk samengebracht en vastgelegd op drie kaarten: de archeologische beleidskaart en de cultuurhistorische beleids- en informatiekaart. Deze informatie vormt het kader bij een nadere cultuurhistorische analyse zoals onderhavige van Hoenderloo.

cultuurhistorische beleidskaart

Op de cultuurhistorische beleidskaart van de gemeente Apeldoorn zijn de terreinen en objecten met een monumentenstatus aangegeven. Binnen het onderzoeksgebied van Hoenderloo betreft dat 4 rijksmonumenten en 5 gemeentelijke monumenten:

rijksmonumenten

- Apeldoornseweg z.n., hoek Krimweg (zgn. Heldringsput).
- Delerwoud 1-2 (poortgebouw met dienstwoningen).
- Heldringsweg 10 (kerk met consistoriekamer).
- Heldringsweg 20 (woonhuis Arcke).

gemeentelijke monumenten

- Heldringsweg 11 (boerderij en schuur).
- Krimweg z.n. hoek Delerweg (muziektent).

- Krimweg z.n. hoek Delerwoud (trafo).
- Laan van Eikenhof 31 (Ottho Hoeve).
- Nijegaardeweg 11 (vml. school en directiewoning).

In het onderzoeksgebied is geen beschermd stads- of dorpsgezicht aangewezen. Derhalve zijn er ook geen beeldbepalende panden (deze kunnen alleen in een beschermd gezicht liggen).

Daarnaast is op de kaart in drie kleuren aangegeven waar sprake is van respectievelijk een hoge (rood), een gemiddelde (oranje) en een lage attentiewaarde (geel) in verband met de eventuele inbreng van cultuurhistorische waarden bij ruimtelijke plannen. De hoogste attentiewaarde is toegekend aan een groot deel van het onderzoeksgebied, namelijk: het dorp, de Krim en het gebied van de Hoenderloo Groep. De overige gebieden met een in hoofdzaak groene en/of recreatieve bestemming hebben een cultuurhistorisch lage attentiewaarde.

Apeldoornseweg / Krimweg (waterput)

Delerwoud 1

Heldringsweg 10

Heldringsweg 20

Delerwoud / Krimweg (trafohuis)

Heldringsweg 11 (schuur)

Nijgaardeweg 11

Delerweg / Krimweg (muziektent)

Laan van Eikenhof 31 (Ottho Hoeve)

bijlage 3

De gemeente Apeldoorn heeft in het verleden alle cultuurhistorische gegevens en waarden overzichtelijk samengebracht en vastgelegd op drie kaarten: de archeologische beleidskaart en de cultuurhistorische beleids- en informatiekaart. Deze informatie vormt het kader bij een nadere cultuurhistorische analyse zoals onderhavige van Hoenderloo.

cultuurhistorische informatiekaart

Op de cultuurhistorische informatiekaart van de gemeente Apeldoorn zijn in aanvulling op de juridisch beschermde monumentale zaken van de beleidskaart ook nog allerlei zaken met een informatieve historische waarde in Hoenderloo aangegeven.

Op gebieds- en structuurniveau zijn dat:

- landgoederen: Delerwoud (grotendeels buiten het onderzoeksgebied).
- esdekken: in de omgeving van de Middenweg en de Harskampweg.
- wegen: Apeldoornseweg, Arckelaan, Brouwersweg, Krimweg, Middenweg, Miggelenbergweg, Paalbergweg, Weikamperweg, Woeste Hoefweg.

Daarnaast is ook nog een aantal waardevolle objecten aangemerkt (voorheen beeldbepalende panden), namelijk:

- Kampheuvellaan 34 ('De Kampheuvel').
- Kampheuvellaan t.o. 34 (herinneringsbank).
- Nijgaardeweg 21 ('De Heibult').
- Weikamperweg 12 / 19-21 / 27-29 / 28-30 / 35-37 / 49-51 (dienstwoningen).
- Otterlooseweg 261 (villa, geen foto)

Tot slot heeft de gemeente Apeldoorn een aantal objecten in nader onderzoek. Dat zijn:

- Krimweg 8-10 (voormalig kerkgebouw).
- Krimweg 21 (Elektriciteitsmuseum).
- Paalbergweg 35-41 / 63-69 (rijtje sociale woningbouw).
- Apeldoornseweg 12 (vml. Kruisgebouw, geen foto)
- Miggelenbergweg 61 (hooiberg, geen foto)

Kampheuvellaan 34

Kampheuvellaan (bank tegenover nr. 34)

Heibult Nijgaardeweg 21

Weikamperweg 12

Weikamperweg 28-30

Krimweg 21

Weikamperweg 19-21

Weikamperweg 49-51

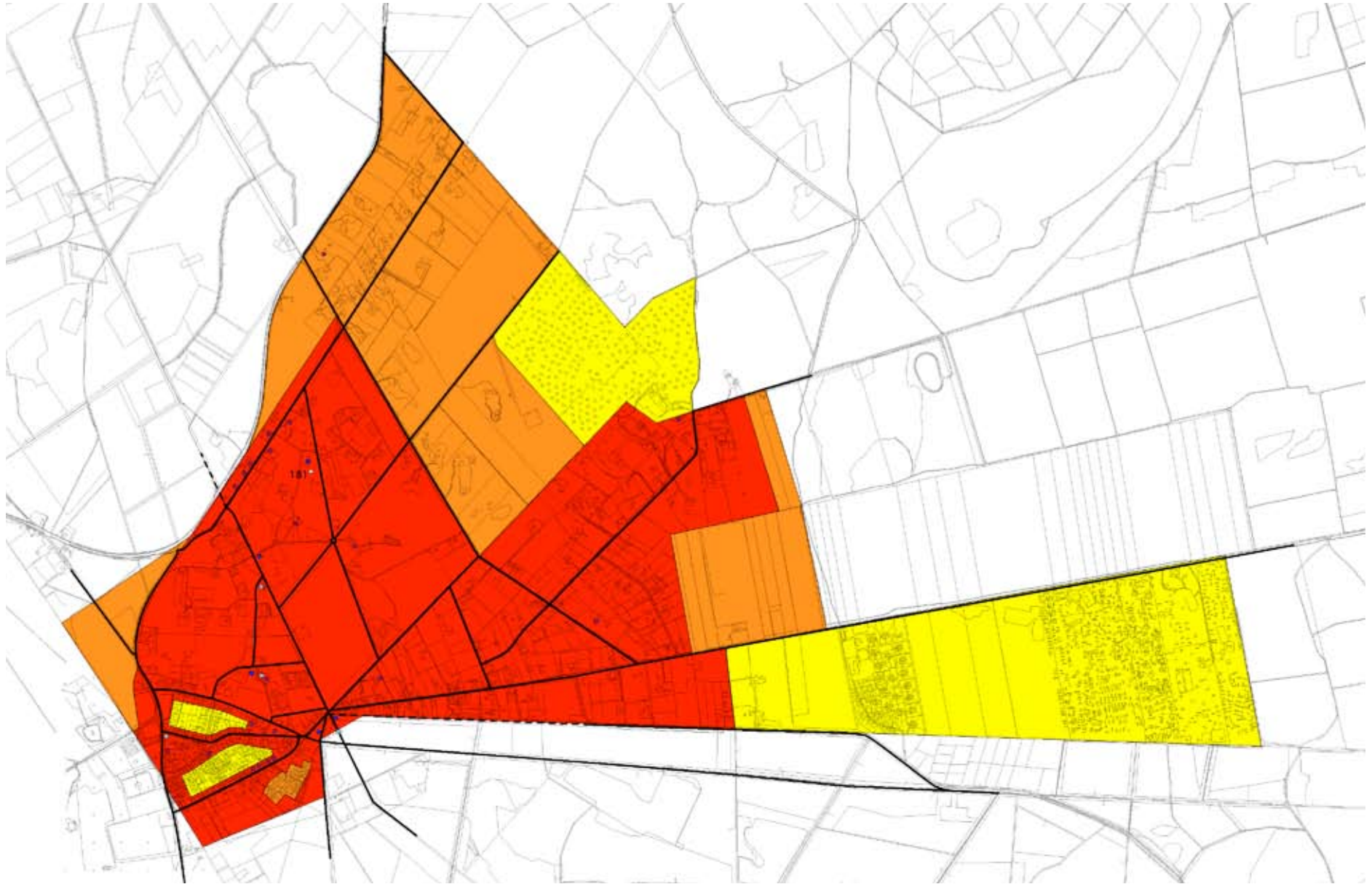
Paalbergweg

Weikamperweg 27-29

Krimweg 8

cultuurhistorische waardekaart

bijlage 4

Als uitwerking van de bestaande cultuurhistorische beleids- en informatiekaart is op basis van onderhavig onderzoek een nieuwe cultuurhistorische waardekaart gemaakt.

cultuurhistorische waardekaart

Op de cultuurhistorische waardekaart zijn de volgende zaken aangegeven:

- gebied met hoge attentiewaarde (rood)
- gebied met gemiddelde attentiewaarde (oranje)
- gebied met lage attentiewaarde (geel)
- waardevolle structuurlijnen (zwarte lijnen)
- rijksmonument (licht blauw)
- gemeentelijk monument (donker blauw)
- potentiël monument (paars)
- archeologisch monument (wit)

archeologisch monument

Grafheuvel tussen de Kampheuvellaan en de Nijegaardeweg (cat.nr.181).

rijksmonumenten

- Apeldoornseweg z.n., hoek Krimweg (zgn. Heldringsput).
- Delerwoud 1-2 (poortgebouw met dienstwoningen).
- Heldringsweg 10 (kerk met consistoriekamer).
- Heldringsweg 20 (woonhuis Arcke).

gemeentelijke monumenten

- Heldringsweg 11 (boerderij en schuur).
- Krimweg z.n. hoek Delerweg (muziektent).
- Krimweg z.n. hoek Delerwoud (trafo).
- Laan van Eikenhof 31 (Ottho Hoeve).
- Nijegaardeweg 11 (vml. school en directiewoning).

potentiële monumenten

Voor onderstaande objecten geldt dat pandgericht (archief)onderzoek en opnames van het interieur uitsluitend moeten geven over de monumentwaardigheid.

lopend onderzoek

- Kampheuvellaan 34 ('De Kampheuvel').
- Kampheuvellaan t.o. 34 (herinneringsbank).
- Nijegaardeweg 21 ('De Heibult').
- Weikamperweg 12 / 19-21 / 27-29 / 28-30 / 35-37 / 49-51 (dienstwoningen).
- Krimweg 8-10 (voormalig kerkgebouw).
- Krimweg 21 (Elektriciteitsmuseum).
- Paalbergweg 35-41 / 63-69 (rijtje sociale woningbouw).
- Otterloseweg 261 (villa, geen foto).
- Apeldoornseweg 12 (vml. Kruisgebouw, geen foto).
- Miggelenbergweg 61 (hooiberg, geen foto).

nader te onderzoeken

- Brouwersweg 85 (boerderij met bijgebouwen).
- Krimweg bij 59 (schaapskooi).
- Middenweg 18 (boerderij met bijgebouwen).
- Heldringsweg bij 10 (waterput).

Apeldoornseweg / Krimweg (waterput)

Delerwoud I

Heldringsweg 10

Heldringsweg 20

Delerwoud / Krimweg (trafohuis)

Kampheuvellaan 34

Heldringsweg 11 (schuur)

Nijgaardeweg 11

Kampheuvellaan (bank tegenover nr. 34)

Delerweg / Krimweg (muziektent)

Laan van Eikenhof 31 (Ottho Hoeve)

Heibult Nijgaardeweg 21

Weikamperweg 12

Weikamperweg 28-30

Krimweg 21

Weikamperweg 19-21

Weikamperweg 49-51

Paalbergweg

Weikamperweg 27-29

Krimweg 8

Brouwersweg 85

Krimweg (schaapskooi)

Middenweg 18

Heldringsweg bij 10 (waterput)

Middenweg 18 (schuur)

bronnen

archieven

- coda: beeldbank (historische foto's en kaarten)
- coda: bibliotheek

literatuur

- Ancker, H. van den, P. Jungerius, *Erfgoedwaarden van de Veluwe. Aardkunde, cultuurhistorie en ecologie*, Amsterdam 2007
- Derks, G., e.a., *Cultuurhistorische analyse Het Nationale Park De Hoge Veluwe*, Zwolle 2007
- Frank, C.J. e.a., *Apeldoorn. Architectuur en stedenbouw 1850-1940*, Zwolle 1997
- Heiner, J., H. Hilkmeyer, A. Kelderman, *Ter herinnering aan...kleine monumenten in Apeldoorn*, Apeldoorn 2000
- Jong, H de, *Groot Apeldoorns Landschaps Kookboek*, Apeldoorn 2010
- Kompanje, B. e.a, *Een moment voor een monument*, Apeldoorn 2004
- Otten, D., *Landschappen en plaatsnamen van de Noordoost-Veluwe*, Kampen 1987
- Otten, D., *Veldnamen en oude boerderijnamen in de gemeente Apeldoorn*, Hilversum 2003
- Rijk, J.H. de, 'Geschiedenis van de Veluwe landgoedbossen', in: *Nederlands Bosbouw Tijdschrift*, (1994), p. 170-183.
- Stichting MIP-Gelderland, *Monumenten Inventarisatie Project: Veluwe, gemeente-beschrijving Apeldoorn, Oosterbeek 1993*
- STOA, *Cultuurhistorische Waardekaart gemeente Apeldoorn*, Ede 2004
- Vries, Y.M.L. de, *Frisse, gezonde boslucht. Uit de geschiedenis van Apeldoornse sanatoria*, Apeldoorn 2005
- Weel, J.K. van der, *Hoenderloo en Varenna*, Hoenderloo 1998
- Woerden, A. van (red.), *Hoenderloo. Dorp in wording*, Apeldoorn 2008

websites

- apeldoorn.nl
- coda-apeldoorn.nl
- [gelderlandinbeeld.nl](http:// gelderlandinbeeld.nl)
- oud-apeldoorn.nl
- watwaswaar.nl

colofon

titel	cultuurhistorische analyse Hoenderloo
datum	juni 2010
in opdracht van contactpersoon	Gemeente Apeldoorn Wim Boerefijn
onderzoek, tekst, analyse	Leon van Meijel, Heide Hinterthür, Els Bet
afbeeldingen	Leon van Meijel, Heide Hinterthür, Els Bet, Maarten Wamsteeker (tenzij anders vermeld in het bijschrift)
opmaak rapport	Maarten Wamsteeker
productie en copyright	Leon van Meijel, Heide Hinterthür, Els Bet

Leon van Meijel
Van Meijel – adviseurs in cultuurhistorie
Mr. Franckenstraat 70
6522 AG NIJMEGEN
024 - 324 326 1
vanmeijel@adviseursincultuurhistorie.nl
www.adviseursincultuurhistorie.nl

Heide Hinterthür
Topaz Architecten
Borneolaan 513
1019 KP AMSTERDAM
020 - 419 39 28
info@heidehinterthur.nl
www.heidehinterthur.nl

Els Bet
Els Bet Stedebouwkundige
Noordeinde 144
2514 GP DEN HAAG
070 - 350 35 35
bureau@elsbet.nl
www.elsbet.nl

